

Τὸ φάντασμα τῆς ἐλευθερίας στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη

Ἀλέκου Παπαδόπουλου*

1. Σπάνις τῶν πόρων

*Δεῖ δὲ χρημάτων, καὶ ἄνευ τούτων
οὐδὲν ἔστι γενέσθαι τῶν δεόντων.
[Δημοσθένης Ὀλυμπιακός α', 1, 20]*

Ὁ Δημοσθένης ὡς ρήτορας γνώριζε τὴ σπουδαιότητα τοῦ νὰ δηλώνεις καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνεις ἡχηρὰ αὐτονόητες ἀλήθειες. Ἔτσι μᾶς κληροδότησε μία ρήση, τὴν ὁποία χρησιμοποιοῦμε πολλαπλῶς: πότε διαπιστωτικά, ὡς ψυχολογικὴ προετοιμασία, γιὰ νὰ «κάνουμε οἰκονομία» ὥστε νὰ ἀγοράσουμε κάποια στιγμή κάτι ἀκριβό, πότε παρηγορητικά γιὰ νὰ ἀποδεχθοῦμε ὅτι κάτι εἶναι ἀνέφικτο λόγω ἔλλειψης διαθέσιμων κεφαλαίων, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀμφισβήτηση πρὸς ὅσους περιγράφουν θελκτικὰ ὁράματα χωρὶς νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πῶς αὐτὰ θὰ μπορούσαν νὰ ὑλοποιηθοῦν.

Ἡ αὐτονόητη ἀλήθεια στὴν ἀρχαία ρήση εἶναι ὅτι, γιὰ νὰ ὑλοποιηθεῖ ὅποιαδήποτε ἀνθρώπινη ἐνέργεια, ἀπαιτεῖται νὰ ἀναλωθοῦν πόροι (ἀνθρώπινη ἐργασία, ζωικὸς μόχθος, πρῶτες ὕλες, ἐνδιάμεσα ἀγαθὰ, ἐργαλεῖα, μηχανήματα κ.τ.λ.). Ἡ διαχρονικὴ καὶ οἰκουμενικὴ διαπίστωση, ἢ ὁποία παραμένει ἀληθὴς καὶ εἶναι ἀναγκαῖος ὅρος ὑπαρξῆς τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, εἶναι ὅτι οἱ πόροι βρίσκονται πάντοτε ἐν σπάνει: δὲν εἶναι ἀπλῶς πεπερασμένοι μὲ τὴ φυσικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου, ἀλλὰ πάντοτε λιγώτεροι ἀπὸ ὅσους θὰ ἀπαιτοῦνταν γιὰ νὰ καλυφθοῦν ὅλες οἱ «ἀνάγκες καὶ ἐπιθυμίες» τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι πάντα περιορισμένοι.

* Ὁ Ἀλέκος Παπαδόπουλος εἶναι διδάκτωρ Οἰκονομικῆς Ἐπιστήμης τοῦ Οἰκονομικοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

Κάθε περιορισμός όμως συνεπάγεται συρρίκνωση της ελευθερίας. Όταν οί πόροι είναι περιορισμένοι, τὸ ζητούμενο τῆς ἀποτελεσματικότητας στὸν συνδυασμὸ καὶ τὴ χρήση τους καθίσταται πρωτεύον. Αὐτὸ εἶναι τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα ποὺ διαπερνᾷ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη, ὄχι ὡς πρόβλημα μηχανικῆς ἀλλὰ ὡς κοινωνικό-οἰκονομικὸ ζητούμενο, καθὼς ὁ συνδυασμὸς πόρων ἀπαιτεῖ ἐν τέλει τὸν συνδυασμὸ βουλήσεων καὶ τὸν συγκερασμὸ ἐπιλογῶν. Ἡ βελτίωση τῆς ἀποτελεσματικότητας αὐξάνει τὴν παραγωγὴ καὶ ἄρα τὶς δυνατότητες γιὰ κατανάλωση καὶ περαιτέρω παραγωγὴ, μειώνοντας ἔτσι τὸν βαθμὸ ἀνελευθερίας, καθὼς ἐκτείνει τὰ ὅρια καὶ ἀπομακρύνει τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποία τὰ ὑλικά δεσμὰ θὰ ἐμποδίσουν καὶ θὰ διακόψουν τὴ σκοπούμενη πορεία μας.

Δὲν εἶναι ὅμως μόνο αὐτὴ ἡ ἐπέκταση τῶν συνόρων διὰ τῆς ἀποτελεσματικότητας, ποὺ συνδέει τὴν ἐλευθερία μὲ τὰ οἰκονομικά. Ὅπως εὐστοχα ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ R. Heilbroner, ἐνῶ ἡ οἰκονομικὴ διάσταση τῆς ζωῆς ὑπῆρχε ἀνεκάθεν, ἱστορικὰ ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη δημιουργήθηκε μόνον ὅταν οἱ κοινωνίες τοῦ ἀνθρώπου δοκίμασαν ἕναν νέον τρόπο συντήρησης καὶ ἀναπαραγωγῆς τους: τὴν Ἄγορά – ποὺ διαδέχθηκε τὴν Παράδοση (*Tradition*) καὶ τὴ Διαταγὴ (*Command*)– ὡς κεντρικὴ μέθοδο ὀργάνωσης, κατεύθυνσης καὶ διευθέτησης τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διανομῆς τοῦ παραγόμενου προϊόντος¹. Αὐτὴ ἡ Ἄγορὰ ἔχει ἐπιφανειακὴ μόνον σχέση μὲ τὶς ἐμποροπανήγυρες, οἱ ὁποῖες λειτουργοῦσαν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων, καὶ μὲ τὸ ἐμπόριο ποὺ διεξαγόταν ἐκεῖ ὡς συμπληρωματικὴ δραστηριότητα στὸ πλαίσιο τῶν ἀγροτικῶν κοινωνιῶν. Γιὰ τοὺς σκοποὺς μας σημασία ἔχει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ Ἄγορὰ, σὲ σύγκριση μὲ τὶς παραδοσιακὰς ἢ τὶς αὐταρχικὰς δομὰς ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀτομικῆς βούλησης, ἐπιλογῆς καὶ δράσης στὰ οἰκονομικὰ πράγματα. Ἔτσι, δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὸ κατ' ἀρχὴν φιλοσοφικὸ, ἰδεολογικὸ καὶ πολιτικὸ διακύβευμα τῆς ἐλευθερίας διαπέρασε καὶ ἀκόμη ταλανίζει τὴν οἰκονομικὴ σκέψη διὰ τοῦ *laissez-faire*.

1. R. L. Heilbroner, *Οἱ Φιλόσοφοι τοῦ Οἰκονομικοῦ Κόσμου*, ἐκδ. Κριτική, Ἀθήνα 2000, μετάφρ. τῆς 7ης ἀναθεωρημένης καὶ ἐμπλουτισμένης ἔκδοσης τοῦ 1998, κεφ. 2.

2. *Laissez-faire* ως φυσικός νόμος

-*Que faut-il faire pour vous aider?*
-*Laissez-nous faire*².

Ἡ παραπάνω στιχομυθία συνδέεται μὲ τὸν πρωτοστάτη τοῦ μερκαντιλισμοῦ, τὸν Γάλλο πρωθυπουργὸ τοῦ 17ου αἰ. Jean-Baptiste Colbert, ὁ ὁποῖος φέρεται νὰ κάλεσε ἐκπροσώπους τοῦ ἐμπορίου καὶ νὰ τοὺς ἀπηύθυνε αὐτὴν τὴν ἐρώτηση. Ἡ ἀπάντηση ἀποτελεῖ τὴν «ἐπίσημη» συνθηματικὴ διακήρυξη τοῦ *laissez-faire* στὸν Δυτικὸ κόσμο, ἤτοι τοῦ αἰτήματος ἐλευθερίας στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα τῶν ἀτόμων – ἐλευθερίας ἀπὸ τὸν κρατικὸ παρεμβατισμὸ καὶ ἔλεγχο³.

Ἐμμέσως ἡ ἐλεύθερη λειτουργία τῶν ἀγορῶν προκρίνεται καὶ ὡς ὁ τρόπος προσδιορισμοῦ τῆς «δίκαιης τιμῆς», κεντρικὸ ζητούμενο τόσο στὸν Ρωμαϊκὸ νόμο ὅσο καὶ στὸν Δυτικὸ Μεσαίωνα. Ὅπως διαπιστώνει ὁ J. W. Baldwin, ἓνα κοινὸ στοιχεῖο ποὺ χαρακτηρίζει διαφορετικὲς σχολὲς νομικῆς σκέψης εἶναι ὅτι ἡ «δίκαιη τιμὴ» σὲ μία ἀγοραπωλησία τελικὰ εὐρίσκεται ὡς ἡ «συνήθης τρέχουσα τιμὴ», μὲ ἰδιαίτερη σημεῖωση ὅτι δὲν πρέπει νὰ λαμβάνονται ὑπ’ ὄψιν τιμὲς ποὺ προκύπτουν ἀπὸ μονοπωλιακὲς ἢ μονοφωνιακὲς καταστάσεις καὶ γενικώτερα ἀπὸ κατάχρηση δυνάμεως τοῦ ἐνὸς μέρους τῆς συναλλαγῆς: ergo, ἡ δίκαιη τιμὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ παρατηρούμενη τιμὴ σὲ μία ἀγορὰ ἐλεύθερου ἀνταγωνισμοῦ⁴.

2. Μετάφρ.: -Τί πρέπει νὰ πράξουμε γιὰ νὰ σᾶς βοηθήσουμε; -Νὰ μᾶς ἀφήσετε νὰ πράξουμε.

3. Τὴ στιχομυθία ἀναφέρει *en passant* ὁ Turgot στὴ νεκρολογία του γιὰ τὸν de Gournay τὸ 1759· βλ. D. Gordon, *The Turgot Collection*, Ludwig Von Mises Institute, Auburn 2011, σ. 124. Νωρίτερα, τὸ θυλούμενο περιστατικὸ εἶχε καταγραφεῖ σὲ ἀνώνυμο γράμμα ποὺ δημοσιεύθηκε στὴν περιοδικὴ ἔκδοση: *Journal Oeconomique* (Ἀπρίλιος 1751), σ. 111. Ὁ Al. Oncken καταλήγει ὅτι αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἐμφανίζεται ἡ φράση σὲ ἔντυπο καὶ ὅτι συγγραφέας τοῦ ἀνώνυμου γράμματος εἶναι ὁ μαρκήσιος d’Argenson· βλ. Al. Oncken, *Die Maxime Laissez faire et laissez passer, ihr Ursprung, ihr Werden: ein Beitrag zur Geschichte der Freihandelslehre*, Berner Beiträge zur Geschichte der Nationalökonomie No 2, Bern 1886, σ. 120.

4. J. W. Baldwin, “The medieval theories of the just price: Romanists, canonists, and theologians in the twelfth and thirteenth centuries”, *Transactions of the American philosophical society* 49, 4 (1959), σσ. 1-92· βλ. ἰδίως σσ. 28-29, 53-54, 70-71. Τὴν πνευματικὴ διασύνδεση τοῦ *laissez-faire* μὲ τὸν Μεσαίωνα μέσῳ τῆς ἔννοιας τῆς δίκαιης τιμῆς διαπιστώνουν τόσο ὁ J.A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Taylor and

Ἡ ἰδέα τοῦ *laissez-faire* ἐμφανίζεται ἀπτῶς καὶ εὐθέως στὴν περιοχὴ τῆς Μεσογείου στὰ γραπτὰ τοῦ Ἀραβὰ στοχαστῆ Ibn Khaldûn ἥδη τὸν 14ο αἰ.⁵ Ὁ Khaldûn προειδοποιεῖ γιὰ τὶς ἀρνητικὲς συνέπειες τῆς ὑπερβολικῆς φορολογίας καὶ τῆς γιγάντωσης τοῦ κράτους, ἂν καὶ ἀναγνωρίζει τὸν ρόλο του στὴ διασφάλιση σταθερότητας ἀλλὰ καὶ στὴν ἐνίσχυση τῆς ζήτησης. Θεωρεῖ πάντως αὐτονόητο ὅτι ἡ οἰκονομικὴ δραστηριότητα διενεργεῖται κατὰ τὸ μᾶλλον ἀπὸ τὰ ἄτομα, ποὺ σκοποῦν ἔχουν τὴ βελτίωση τῆς ὕλικῆς τους εὐμάρειας⁶.

Τὸν 17ο αἰ. μοναχικὸς στὴν ἀδιαπραγμάτευτη ὑποστήριξη τῆς ἐλεύθερης οἰκονομικῆς δραστηριότητος καὶ τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου εἶναι καὶ ὁ Ἀγγλὸς Sir Dudley North, ἔμπορος ποὺ δραστηριοποιήθηκε μὲ ἐπιτυχία στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Κλείνει τὸ Ὑστερόγραφο στὶς δύο σύντομες πραγματεῖες του γράφοντας: “[...] for no People ever yet grew rich by Policies; but it is Peace, Industry, and Freedom that brings Trade and Wealth, and nothing else”⁷. Ὁ North θεωροῦσε ὅτι οἱ προσπάθειες ρύθμισης τῶν τιμῶν διὰ νόμων εἶναι μάταιες διότι οἱ συναλλασσόμενοι θὰ βροῦν τρόπους νὰ τοὺς παρακάμψουν καὶ πῶς οἱ δυνάμεις τῆς προσφορᾶς καὶ τῆς ζήτησης ρυθμίζουν ὅ,τι χρειάζεται νὰ ρυθμιστεῖ στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα, ὄχι μόνον ἐντὸς μιᾶς χώρας ἀλλὰ καὶ διακρατικά. Τὸ ἔργο του ἔμεινε λησμονημένο γιὰ πάνω ἀπὸ ἕναν αἰῶνα, ἕνα ὅμως ἀντίγραφο ἔφθασε στὰ χέρια τοῦ κλασικοῦ οἰκονομολόγου καὶ πολιτικοῦ David Ricardo τὸ 1822, ὁ ὁποῖος τότε ἔγραψε: «δὲν εἶχα ἰδέα ὅτι κάποιος ἐξέφρασε τόσο ὀρθῆς ἀπόψεις τόσο νωρίς»⁸.

Francis, Oxfordshire 2006 (1η ἔκδ. 1954) σσ. 89-90, ὅσο καὶ ὁ J. Viner στὸ ἄρθρο: “The Intellectual History of Laissez Faire”, *Journal of Law and Economics* 3 (1960), σσ. 45-69.

5. Ibn Khaldûn, *The Muqaddimah-An Introduction To History*, μετάφρ. Franz Rosenthal, Princeton University Press, Princeton 2005.

6. Γιὰ μία συμπεκνωμένη παρουσίαση τῶν οἰκονομικῶν ἀπόψεων τοῦ Khaldûn βλ. J. D. C. Boulakia, “Ibn Khaldûn: A Fourteenth-Century Economist”, *Journal of Political Economy* 79, 5 (1971), σσ. 1105-1118.

7. Sir D. North, *Discourses upon Trade* (1691), ἐπανέκδ. The Johns Hopkins Press, Baltimore 1907. Ἡ λέξη “industry” πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ τὴν παλαιότερη ἔννοιά της ὡς “ἐργατικότητα, ἱκανότητα, ἀποτελεσματικότητα” καὶ ὄχι μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια τῆς βιομηχανίας.

8. Ὁ North δὲν ἐπηρέασε τὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς του, ἀλλὰ μπαίνει κανεὶς στὸν πειρασμὸ νὰ τὸν βαπτίσει πρόδρομο καὶ προφήτη τῆς ἐκτεταμένης διεθνοῦς ἀπελευθέρωσης τοῦ

Στὸ κύριο ρεῦμα τῆς Εὐρωπαϊκῆς σκέψης, τὸ δόγμα τοῦ *laissez-faire* συνδέεται κατὰ κύριο λόγο μὲ τοὺς Γάλλους φυσιοκράτες κατὰ τὸ δεύτερο ἕμισυ τοῦ 18ου αἰ. Ὁ θεωρούμενος καὶ ὡς πνευματικός τους ἡγέτης Francois Quesnay ἐμπλούτισε μάλιστα τὴν ἔκφραση, προσθέτοντας τὸ «*laissez-passer*», συνδέοντάς την ἔτσι μὲ τὸ συγκεκριμένο αἴτημα τῆς ἀπελευθέρωσης τῆς διακίνησης τῶν ἐμπορευμάτων καὶ τοῦ ἐμπορίου, ποὺ προβιομηχανικὰ ἦταν ἡ βασικὴ καθαρὰ οἰκονομικὴ δραστηριότητα, δεδομένου ὅτι ἡ ἀγροτικὴ παραγωγὴ συνδεόταν ἄμεσα μὲ τὴν βιολογικὴ ἐπιβίωση τοῦ πληθυσμοῦ (καὶ πρῶτιστα τῶν εὐγενῶν).

Ὡστόσο ἡ ἰδέα ἀνιχνεύεται ἤδη στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. σὲ ἔργο τοῦ Pierre de Boisguilbert, ὅπου στὸ κεφ. 5 λαμβάνουμε τὴ συμβουλὴ νὰ «ἀφήσουμε τὴ φύση νὰ ἀκολουθήσει τὴν πορεία της» (*qu'on laissez faire la nature*), δεδομένου ὅτι «οἱ συμφορὲς συμβαίνουν ὅταν κάποιος σκαλίζει καθημερινὰ τὶς ἐπιχειρήσεις του» (*ainsi ce n'est que parce que l'on la deconcerte et qu'on derange tous les jours ses operations que le malheur arrive*), ἀλλὰ καὶ δεδομένου ὅτι (κεφ. 6) ἡ φύση «τείνει πάντοτε πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν τελειότητα» (...*à la nature, qui tend toujours à la liberté et à la perfection*)⁹.

Ὁ Stéphane Bauer¹⁰ θεωρεῖ ὡς θεμελιώδη ὑποκείμενη ἰδέα αὐτὴ τῆς μὴ-παρέμβασης, καὶ τὴ βρίσκει ἤδη στὸ ἔργο τοῦ Ἰσπανοῦ Ἰησοῦτη Baltazar Gracián, ὁ ὁποῖος γράφει τὸ 1647 στὸ *L'homme de cour* (κεφ. 138): «Πολὺ συχνὰ οἱ θεραπείες ἐπιδεινώνουν τὶς ἀσθένειες [...]. Ἐνα συντριβάνι γίνεται θολὸ μόλις ἀνακατευτεῖ, καὶ τὸ νερό του δὲν γίνεται ξανὰ καθαρὸ μέχρι νὰ σταματήσουμε νὰ τὸ ἀγγίζουμε. Δὲν ὑπάρχει καλύτερη θεραπεία γιὰ ὀρισμένες διαταραχὲς ἀπὸ τὸ νὰ τὶς ἀφήσουμε νὰ περάσουν, γιατί στὸ τέλος σταματοῦν ἀπὸ μόνες τους»¹¹.

Ἡ ἀρχὴ τῆς μὴ-παρέμβασης συναντᾶται περισσότερο σὲ ὀλιστικὲς φιλοσοφίες, ποὺ χαρακτηρίζουν μᾶλλον ἄλλους πολιτισμοὺς παρὰ τὸν

ἐμπορίου ποὺ ἔλαβε χώρα 300 χρόνια μετὰ, στὴ δεκαετία τοῦ 1990.

9. P. de Boisguilbert, *De la nature des richesses, de l'argent et des tributs* (1704), <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/31l3/boisguillebert/boisg03.htm> (28-11-2021).

10. S. Bauer, «Origine Utopique et metaphorique de la théorie du "laissez-faire" et de l'équilibre naturel», *Revue d'économie politique* 45, 6 (1931), σσ.1589-1602.

11. B. Gracián, *L'homme de cour* (1647), μετάφρ. ἀπὸ τὰ Ἰσπανικά Amelot de la Houssaie (1687), La Bibliothèque électronique du Québec, Collection Philosophie, vol. 13, <https://beq.ebooksgratuits.com/Philosophie/index.htm>.

Δυτικό. Έτσι ο K. McCormick¹² βρίσκει διασυνδέσεις με τον Ταοϊσμό, όπου το δόγμα της «μή-δράσης» κατέχει κεντρική θέση, και παραθέτει ρήσεις από το Tao Te Ching όπως: «δὲν παρεμβαίνω καὶ ὁ λαὸς εὐτυχεῖ ἀπὸ μόνος του» καὶ ἄλλες, πού με σαφήνεια προβάλλουν τὸ δέον τῆς μή-παρέμβασης.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ ἐπιρροή τῆς ἀρχαίας κινεζικῆς φιλοσοφίας στοὺς Γάλλους φυσιοκράτες εἶναι εὐθεία. Ἐκτενὴς πληροφόρηση γιὰ τὴν Κίνα, τὴν κοινωνία καὶ τὴν οἰκονομία τῆς ἦταν διαθέσιμη ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ. στὴν Εὐρώπη, ἀπὸ τὶς σχετικὲς λεπτομερεῖς ἀναφορὲς τῶν ἱεραποστολῶν. Ὁ L. A. Maverick σημειώνει ὅτι ἐπιφανεῖς φυσιοκράτες ὅπως ὁ Quesnay καὶ ὁ Turgot ἔγραψαν βιβλία γιὰ τὴν Κίνα ἢ οἰκονομικὰ γραπτὰ πού ἀποσκοποῦσαν στὴν καθοδήγηση Κινέζων γόνων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἔλθει στὴ Γαλλία γιὰ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση. Καὶ πράγματι, ὅλα τὰ βασικὰ συστατικὰ τῆς φυσιοκρατικῆς σκέψης τὰ βρίσκουμε σὲ γραπτὰ Κινέζων σοφῶν ἤδη ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ., ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ σπουδαιότητα τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς καὶ ἡ ἐπιταγὴ νὰ ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τὸ κράτος, ἡ ἀνωτερότητα τῆς «φυσικῆς τάξης» ὑπεράνω τοῦ ἀνθρωπίνου νόμου, οἱ ὑψηλὲς θέσεις πού κατεῖχαν στὸν κρατικὸ μηχανισμό οἱ διανοούμενοι¹³.

3. *Laissez-faire* ὡς ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας

Ὁ Tan Min, σὲ ἄρθρο του τὸ 1990, ἰχνηλατεῖ ἐκτενέστερα τὴ στενὴ συγγένεια τῶν φυσιοκρατῶν με τὴν Κινεζικὴ σκέψη¹⁴, σημειώνοντας καὶ τὴ σχέση με τὸν κομφουκιανισμό. Εἶναι ὅμως ὁ καθηγητὴς οἰκονομικῶν Ma Tao αὐτὸς πού προσφέρει μία σαφέστερη εἰκόνα τῆς εὐρύτερης συγγένειας τῆς Κινεζικῆς φιλοσοφίας με τὴ Δυτικὴ σκέψη ἀναφορικὰ

12. K. McCormick, “The Tao of Laissez-Faire”, *Eastern Economic Journal* 25, 3 (1999) σσ. 331-341.

13. L. A. Maverick, “Chinese influences upon the Physiocrats”, *Economic History* 4, 13 (1938), σσ. 54-67, καὶ “Supplement”, *Economic History* 4, 15 (1940), σσ. 312-318.

14. Tan Min, “The Chinese origin of Physiocratic economics”, στό: Cheng Lin, Terry Peach and Wang Fang (ἐπιμ.), *The History of Ancient Chinese Economic Thought*, ἐκδ. Routledge, New York 2014, σσ. 82-97, 1η δημοσίευση: *Economic Research Journal* 6 (1990), σσ. 66-76.

μὲ τὴν οἰκονομικὴ ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. Διατρέχοντας μὲ ἄλλατα δύο χιλιάδες χρόνια ἱστορίας (6ος αἰ. π.Χ.-15ος αἰ.), παρουσιάζει τὶς σχετικὲς ἀπόψεις πέντε Κινέζων φιλοσόφων καὶ στοχαστῶν στὴν παράδοση τοῦ κομφουκιανισμοῦ καὶ τῆς ἐξέλιξής του ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κομφούκιο στοὺς Mencius, Sima Qian, Ye Shi, Qin Jun¹⁵.

Στὰ Ἀνάλεκτα τοῦ Κομφουκίου (6ος αἰ. π.Χ.) βρίσκουμε ξανὰ τὴν «κυβέρνηση διὰ τῆς μὴ-πράξης» καὶ τὴ μειωμένη φορολογία ποὺ λογικὰ προκύπτει ἀπὸ μία τέτοια πολιτικὴ. Στὸν Mencius [ἢ Meng Tzu (4ος αἰ. π.Χ.)] βρίσκουμε τὴν ἐπίκληση τῆς φυσικῆς ἁρμονίας καὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου. Ἐδῶ ὅμως προβάλλονται πρόσθετες ἐπιταγές: ἡ σημασία τῶν σαφῶς καθορισμένων ἰδιοκτησιακῶν δικαιωμάτων· ἡ καταδίκη τῶν μονοπωλίων στὴν παραγωγή ἀλλὰ καὶ στὸ ἐμπόριο· ἡ προστασία τῶν φυσικῶν πόρων ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ἐκμετάλλευση (ὅπως ἡ ἀπαγόρευση χρήσης πυκνῶν δικτύων στὴν ἀλιεία ἢ ξύλωσης καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους).

Ὁ Sima Qian (2ος αἰ. π.Χ.) ἱεραρχεῖ πέντε τύπους Ἄρχοντα, μὲ ἀνώτερο αὐτὸν ποὺ «ἀποδέχεται τὴ φύση τῶν ἀνθρώπων» (ἀφήνει ἐλεύθερη τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα) καὶ κατώτερο αὐτὸν ποὺ «ἀνταγωνίζεται τὸν λαό» (κρατικὴ παραγωγή). Οἱ ἐνδιάμεσοι τύποι ἀντανακλοῦν διαφοροτικοῦ βαθμοῦ κρατικὸ παρεμβατισμὸ. Ἐπιπλέον, θεωρεῖ ὡς ἐγγενὲς χαρακτηριστικὸ τῶν ἀνθρώπων τὴν ἐπιδίωξη τοῦ ὀφέλους καὶ τῆς χρησιμότητας, καθὼς καὶ ὅτι τὰ ἄτομα «γνωρίζουν καλύτερα» τὸ πῶς θὰ ἐπιδιώξουν τὴν ἱκανοποίηση τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν τους. Ὁ Sima Qian ἀναγνώριζε ὅτι ἡ ἐλεύθερη οἰκονομικὴ δραστηριότητα θὰ ὀδηγήσει σὲ ἀνισοκατανομὴ εἰσοδήματος καὶ πλοῦτου, ἀλλὰ θεωροῦσε ὅτι αὐτὴ θὰ ἦταν μία δίκαιη ἀνισότητα, ἓνα φυσικὸ ἀξιοκρατικὸ ἀποτέλεσμα¹⁶.

15. Ma Tao, "Confucian thought on the free economy", στό: Cheng Lin *et al.* (ἐπιμ.), *The History of Ancient Chinese Economic Thought*, σσ. 153-165, 1η δημοσίευση: *Chinese Culture: Tradition and Modernisation* 6 (1998), σσ. 14-22.

16. Ἀνάλογη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ τοποθέτηση τοῦ Ἀριστοτέλη στὰ *Ἠθικά Νικομάχεια*, Ε, 1131α, ὅπου ἡ κατανομή τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν μεταξὺ τῶν ἀτόμων («ἔχωσι καὶ νέμονται») πρέπει νὰ εἶναι ἀνάλογη τῆς «ἀξίας» αὐτῶν («τὸ γὰρ δίκαιον ἐν ταῖς νομαῖς ὁμολογοῦσι πάντες κατ' ἀξίαν τινὰ δεῖν εἶναι»), μὲ τὴ σημείωση ὅτι οἱ «παρατάξεις» τῆς ἐποχῆς του ἀναγνωρίζουν διαφοροτικὸ μέτρο τῆς ἀξίας: γιὰ τοὺς Δημοκρατικοὺς εἶναι ἡ ἐλευθερία, γιὰ τοὺς Ὀλιγαρχικοὺς ὁ πλοῦτος ἢ ἡ

Πολλούς αιώνες αργότερα, ο Ye Shi (12ος-13ος αι.) θα επικρίνει τον κρατικό παρεμβατισμό και την άσκηση μακροοικονομικής πολιτικής, θεωρώντας ότι ο ρόλος του κράτους πρέπει να περιορίζεται στην προστασία των ατόμων κατά την οικονομική τους δραστηριότητα. Τέλος, ο Qiu Jin (15ος αι.) θεωρούσε ότι η επιδίωξη πλούτου ήταν το κοινό χαρακτηριστικό όλων των ανθρώπων, αλλά και ότι οι επιθυμίες τους δεν έχουν κορεσμό. Επίσης, δήλωνε ευθέως ότι το σύνολο άπτελείτο από άτομα, μία προσέγγιση που μετατρέπει το σύνολο σε απλό άθροισμα των επιμέρους στοιχείων που το αποτελούν¹⁷. Έτσι όμως, εάν τα άτομα αφεθούν ελεύθερα να επιδιώξουν την ύλική τους ευμάθεια, αυτομάτως επιδιώκεται η ευμάθεια του συνόλου¹⁸. Ο Qiu Jin επέκρινε και αυτός τα κρατικά μονοπώλια και περιέγραψε ότι σήμερα θα ονομάζαμε «ισορροπία της ελεύθερης αγοράς»: σε μία αγορά οι τιμές προσαρμόζονται και ισορροπούν σε «κανονικά» επίπεδα και δεν απαιτείται κρατική παρέμβαση για τη σταθεροποίησή τους.

Από αυτά τα ίχνη της σκέψης των Κινέζων φιλόσοφων μία πιο συγκεκριμένη εικόνα του *laissez-faire* αρχίζει και αναδύεται, ως πρόταση

εύγενής καταγωγή, για τους Αριστοκρατικούς ή άρετή. Τα άποσπάσματα ελήφθησαν από την Ψηφιακή Βιβλιοθήκη της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας, <https://www.greek-language.gr>, 5/12/2021.

17. Άντηχί εδώ ή διαβόητη δήλωση της Βρετανίδας πρωθυπουργού Margaret Thatcher “(...) and who is society? There is no such thing! There are individual men and women and there are families and no government can do anything except through people and people look to themselves first.”, συνέντευξη στο περιοδικό: “Woman’s Own” (1987). Αργότερα εκδόθηκε από το πρωθυπουργικό γραφείο διευκρινιστική δήλωση σύμφωνα με την οποία ή Θάτσερ ήθελε με τη δήλωσή της να τονίσει τη σημασία της ατομικής ευθύνης και επιλογής αλλά και δράσης προκειμένου να αντιμετωπίζονται τα προβλήματα της χώρας, δεδομένου ότι «ή κοινωνία υπάρχει μόνο ως έννοια (concept)». Βλ. <https://www.margaretthatcher.org/document/106689>, 2/12/2021.

18. Το 1530 ο Γερμανός νομικός Konrad Peutinger, στην ύπηρεσία της ισχυρής οικογένειας εμπόρων και τραπεζιτών Fuggers, επιχειρηματολογεί κατά των περιορισμών που οί Αρχές θέλησαν να επιβάλλουν στις συνεχώς αυξανόμενες σε μέγεθος και οικονομική δύναμη επιχειρήσεις τους ως ακολούθως: «Κάθε άνθρωπος [...] έχει το δικαίωμα να επιδιώξει να γίνει πλούσιος με έντιμο τρόπο, [...] και γενικότερα να επιδιώκει το προσωπικό του συμφέρον, ιδιαίτερα δεδομένου ότι έτσι ύπηρετεί το κοινό καλό, που θέλει μία χώρα να κατοικείται από πλούσιους κατοίκους». J. Viner, “Fives Lectures on Economics and Freedom” (The Wabash lectures 1959 - Lecture III), στό: D.A. Irwin (έπιμ.), *Jacob Viner - Essays on the Intellectual History of Economics*, Princeton University Press, New Jersey 1991, σ. 60 (ή επισήμανση είναι του γράφοντος).

πλέον ὀργάνωσης τῆς οἰκονομίας: ὁ ρόλος τοῦ κράτους πρέπει νὰ περιορίζεται στὴν ἐγκαθίδρυση καὶ διατήρηση ἑνὸς πλαισίου ἀσφαλούς καὶ βιώσιμης λειτουργίας τῆς ἀτομικῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας. Ἔχουμε πλέον ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴ σχεδὸν θρησκευτικὴ πίστη τῶν φυσιοκρατῶν στὴ φυσικὴ ἄρμονία καὶ στὸν φυσικὸ νόμο καὶ ἔχουμε πλησιάσει πιὸ κοντὰ στὴν προσέγγιση τῶν Ἀγγλῶν στοχαστῶν τοῦ 18ου αἰ., προσέγγιση ἢ ὁποῖα πάντως ἀρχικὰ συμπορευόταν ἀπόλυτα μὲ τὴ φυσιοκρατία. Πλέον χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὁ Adam Smith, συχνὰ ἀποκαλούμενος –καὶ μᾶλλον δικαίως– ὡς «πατέρας/ἰδρυτῆς» τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης. Στὸ βιβλίο του *The Theory of Moral Sentiments* (1759) ἀναπτύσσει περὶ τοῦ θέματος ἀπόψεις ἐν πολλοῖς ταυτόσημες μὲ αὐτὲς τῶν Φυσιοκρατῶν, περιγράφοντας τὸ πῶς, στὸ πλαίσιο μιᾶς φυσικῆς τάξεως πραγμάτων ὑπὸ θεϊκὴ καθοδήγηση, ἡ ἐλεύθερη ἀτομικὴ οἰκονομικὴ δραστηριότητα προωθεῖ τὸν «ὑψιστὸ σκοπὸ τῆς κοσμικῆς τάξης, ἀλλὰ καὶ τὴν τελειοποίηση τῆς ἀνθρώπινης φύσης καὶ τὴν εὐτυχία τοῦ ἀνθρώπου»¹⁹.

Ὅμως στὸ κύριο οἰκονομικὸ ἔργο του *The Wealth of Nations* (1776), ὁ Smith ἐγκαταλείπει αὐτὴν τὴν προσέγγιση καὶ προβάλλει τὸ «ἴδιο συμφέρον» (*self-interest*) ὡς τὴν κινητήριον δύναμη τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητας, τὸ ὁποῖο, ἐλεύθερο ἀπὸ κρατικὲς παρεμβάσεις, ὁδηγεῖ στὴν κοινωνικὴ εὐημερία²⁰. Ἀρκετὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα τοῦ ἔργου εἶναι εὐρέως γνωστά, ἔχοντας χρησιμοποιηθεῖ σὲ κάθε εὐκαιρία ὡς ρητορικὰ ἐπιχειρήματα ἐνάντια στὴ ρύθμιση τῶν ἀγορῶν καὶ τὸν κρατικὸ παρεμβατισμὸ. Λιγότερο γνωστά εἶναι τὰ ἐξίσου πολλὰ σημεῖα στὸ ἔργο ὅπου ὁ Smith καταγράφει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο, τὸ πῶς δηλαδὴ ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἴδιου συμφέροντος βλάπτει ἄλλα μέλη τῆς κοινωνίας ἢ καὶ τὴν κοινωνία τὴν ἴδια: ἡ ἄνιση διαπραγματευτικὴ δύναμη ὁδηγεῖ σὲ χαμηλοὺς μισθοὺς εἰς βᾶρος τῶν ἐργατῶν· τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐμπόρων καὶ βιομηχάνων γιὰ ὑψηλὰ κέρδη εἶναι ἐπιζήμιον γιὰ τὸ ἀγοραστικὸ κοινόν· οἱ ἐπιχειρηματίες συμπράττουν ἀθέμιτα γιὰ νὰ αὐξήσουν τὶς τιμές· οἱ νομικοὶ δημιουργοῦν τεχνητὴ ζήτηση μὲσω μακροσκελῶν

19. A. Smith, *The Theory of Moral Sentiments* (ἐπιμ. K. Haakonssen), Cambridge University Press, Cambridge 2002, Μέρος III κεφ. 5 §9, σ. 196.

20. Σημαντικὸ εἶναι νὰ σημειώσουμε ὅτι γιὰ τὸν Smith τὸ «ἴδιο συμφέρον» δὲν ἀφορᾷ μόνον οἰκονομικὰ ζητούμενα, ἀλλὰ καθετὶ ποῦ τὸ ἄτομο ἐπιθυμεῖ.

νομικῶν κειμένων πέραν πάσης ἀναγκαιότητας διαφθείροντας τὴ νομικὴ γλῶσσα καὶ τελικὰ τὸν νόμο· τὰ ἄτομα ὑποτιμοῦν τὸν κίνδυνο τῆς ἐπιχειρηματικῆς ἐπένδυσης μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ὑπερβολικὴ τοποθέτηση κεφαλαίων σὲ ριψοκίνδυνες ἐπενδύσεις· μία χώρα δὲν μπορεῖ νὰ βασισθεῖ στὴν ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἀνάπτυξη δικτύου δρόμων, κ.ο.κ.²¹.

Παρ' ὅλα αὐτὰ ὁ Smith δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ θέση ὅτι ἡ κυβέρνησις πρέπει νὰ ἔχει ἕναν περιορισμένο ρόλο, ὁ ὁποῖος συμπυκνώνεται ἀπερίφραστα σὲ τρία καθήκοντα: προστασία τῆς χώρας ἀπὸ ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς, σύστημα δικαίου καὶ προστασία τῶν μελῶν τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ἀδικία ἢ καταπίεση ἄλλων μελῶν, καθὼς καὶ τὴν κατασκευὴ καὶ ἴσως καὶ συντήρησις ὀρισμένων δημοσίων ἔργων καὶ τὴ σύστασις ὀρισμένων θεσμῶν ποὺ οὐδέποτε θὰ ἦταν οἰκονομικὰ συμφέρον γιὰ ἕναν ἰδιώτη ἢ ὁμάδα ἰδιωτῶν νὰ δημιουργήσουν, ἀλλὰ προσφέρουν πολλαπλὰ ὀφέλη στὴν κοινωνία ὡς σύνολο²². Ὁ Smith δὲν παραθέτει συστηματικὰ αὐτὰ τὰ δημόσια ἔργα καὶ τοὺς θεσμοὺς, ἀλλὰ κάνει ἀναφορὰς σὲ ἔργα ποὺ διευκολύνουν τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα (ὅπως δίκτυα δρόμων καὶ μεταφορῶν), ἀλλὰ καὶ ἐκπαίδευσις καὶ δημόσιας ὑγείας²³.

Μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναρωτηθεῖ γιὰ τὸ πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑποστηρίξει ὁ A. Smith τὴν «ἐλεύθερη», ἀρρυθμιστὴ οἰκονομικὴ δραστηριότητα, ὅταν σὲ τόσα πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου τοῦ ἀποδέχεται ἢ καὶ παροτρύνει τὴν κυβερνητικὴ ἀνάμειξη. Ἡ ἀπάντησις βρῖσκεται στὴν ἐμπειρία τῆς ἐποχῆς του, ὅπου οἱ κρατικοὶ μηχανισμοὶ ἦταν ἐντυπωσιακὰ ἀνίκανοι, διεφθαρμένοι καὶ ὑπηρετοῦντες πολὺ συγκεκριμένα κοινωνικο-οἰκονομικὰ συμφέροντα. Ὁ Smith ἔβλεπε συχνὰ τὴν ἀνάγκη κρατικῆς παρέμβασις καὶ δὲν ἀπέφυγε νὰ τὸ καταγράψει, ἀλλὰ ἀπευχόταν τὸ νὰ μετατραπῆ αὐτὴ ἢ παρέμβασις σὲ πάγιο ρυθμιστικὸ καθεστῶς· θὰ μπορούσε νὰ ὑπάρχει ὡς περιστασιακὴ παρέμβασις ἐλλείψει ἄλλης

21. Σταχυολόγησι καὶ τῶν δύο κατηγοριῶν ἀποσπασμάτων βρῖσκει κανεὶς στὸ J. Viner, "Adam Smith and Laissez Faire", *Journal of Political Economy* 35 (1927), σσ. 198-232. Αὐτὸ τὸ δοκίμιον τοῦ Viner παραμένει, 95 χρόνια μετὰ, ἀπὸ τίς πλέον εὐστοχῆς συνθετικῆς ἀναλύσεις τοῦ ἔργου τοῦ A. Smith.

22. A. Smith, *The Wealth of Nations* (ἐπιμ. E. Cannan), University of Chicago Press, Chicago 1977, Βιβλίον 4ο, κεφ. IX, σ. 915.

23. Ὁ.π., Βιβλίον 5ο, κεφ. I, σ. 964 κ.έ.

λύσης και επιλογής, χωρίς όμως να μονιμοποιηθεί θεσμικά. Όπως σημειώνει ο Viner στις «Διαλέξεις περι Οικονομικών και Έλευθερίας», για τον Smith μπορεί το *laissez-faire* να μην όδηγοῦσε την κοινωνία στο θεωρητικά έφικτο μέγιστο επίπεδο πλούτου, αλλά «ή οικονομία άφημένη στην αυτόνομη λειτουργία της θα παρήγαγε ύψηλότερο επίπεδο κοινωνικής ευημερίας από αυτό που θα προέκυπτε αν ή κυβέρνηση, αναποτελεσματική, άδαής και σπάταλη, όπως ήταν στην πράξη, έπιχειροῦσε να τή διευθύνει ή να τή ρυθμίσει»²⁴.

Ό John Maynard Keynes συνοψίζει την παγίωση του *laissez-faire* στην άγγλική σκέψη και ευρύτερη κουλτούρα ως σημείο σύγκλισης τριών ρευμάτων. Στο φυσιοκρατικό δόγμα, που πρεσβεύει ότι δεν υπάρχει ανάγκη να παρεμβαίνει ή κυβέρνηση, προστέθηκε ή φιλοσοφία του ήθικου ώφελιμισμού, που άνήγαγε τον άτομισμó σε μέσο προώθησης του κοινού καλού και συμπέρανε ότι ή κυβέρνηση δεν έχει το δικαίωμα να παρεμβαίνει. Η σύνθεση πήρε έπιστημονική χροιά και όλοκληρώθηκε με τή θέση των οικονομολόγων ότι είναι ασύνετο να παρεμβαίνει²⁵. Τονίζει όμως και αυτός ότι ή διάδοση και δημοφιλία του *laissez-faire* βασίστηκε έξισου στην άνικανότητα και τή διαφθορά των κυβερνητικών ύπηρεσιών τής έποχής, που έκανε την πλειονότητα των πολιτών ισχυρά προκατειλημμένη ύπερ αυτού.

4. Η ζοφερή έπιστήμη στον ζοφερό αιώνα

Έτσι εισήλθε το *laissez-faire* στον 19ο αί., όπου όμως συνάντησε άμέσως έντονη άμφισβήτηση στον χώρο των ιδεών. Ηδη το 1798 ό κληρικός και λόγιος Thomas Robert Malthus είχε δημοσιεύσει το σύντομο έργο του *Περι Πληθυσμού*, ύποστηρίζοντας ότι ή παρατηρούμενη αύξηση τής παραγωγής θα όδηγοῦσε όχι στην ευημερία τής κοινωνίας αλλά σε έναν φαῦλο κύκλο ύπερπληθυσμού και άφανισμού, διότι ή βελτίωση των συνθηκών ζωής θα αύξανε τον πληθυσμó ταχύτερα από ό,τι τα

24. J. Viner, "The Wabash lectures 1959 - Lecture III", στό: D. A. Irwin (έπιμ.), *Jacob Viner - Essays*, σ. 62.

25. J. M. Keynes, "The end of *laissez-faire*" (1926) στό: *Essays in Persuasion*. Palgrave Macmillan, London 2010 (https://doi.org/10.1007/978-1-349-59072-8_21).

μέσα συντήρησης. Ἡ Ἄγορὰ δὲν δημιουργοῦσε ὄρους ἀπελευθέρωσης τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὴν ἔνδεια, ἀλλὰ τοὺς παρέσερνε σὲ μία βραχύβια ἐπέκταση ποὺ ἦταν καταδικασμένη νὰ ἀναστραφεῖ ἐπώδυνα καὶ τραγικά. Τὰ ἐπὶ μέρους ἐπιχειρήματα τοῦ Μάλθους ἐλέγχθηκαν στὴ συνέχεια ὡς ἐσφαλμένα καὶ ἡ μέχρι τώρα πορεία τῆς ἀνθρωπότητας δὲν τὸν ἔχει δικαιώσει. Ἐσπείρε ὅμως ἕναν φόβο ποὺ ἔχει ριζώσει βαθιὰ καὶ ἡ ἀνησυχία περὶ τῆς αὐτοκαταστροφῆς τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους λόγῳ ὑπερπληθυσμοῦ ἀναδύεται σὲ κάθε εὐκαιρία.

Ἡ κριτικὴ τοῦ David Ricardo ἦταν ἐντελῶς διαφοροετικὴ. Γράφοντας στὴ δευτέρη δεκαετία τοῦ αἰῶνα, ὁ Ricardo πρῶτος συνέλαβε ὡς ἀφηρημένες ἔννοιες καὶ χρησιμοποίησε σὲ θεωρητικὰ οἰκονομικὰ ὑποδείγματα τοὺς βασικοὺς παραγωγικοὺς συντελεστῆς (γῆ, κεφάλαιο, ἐργασία). Ἀμφισβήτησε τὴν ἀπελευθερωτικὴ δυναμικὴ τοῦ *laissez-faire*, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ παραγωγικὴ ἐπέκταση περιορίζεται τελικὰ ἀπὸ τὴν πεπερασμένη διαθεσιμότητα γαιῶν καὶ τὴ φθίνουσα ἀποδοτικότητα τους. Ἡ πίεση γιὰ αὐξηση τῆς παραγωγῆς θὰ ὀδηγήσει σταδιακὰ στὴ χρῆση ὅλο καὶ λιγότερο παραγωγικῶν ἐδαφῶν, κάτι ποὺ μέσῳ τῶν νόμων τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ ἐμπορίου ὀδηγεῖ στὴν αὐξηση τῶν τιμῶν καὶ στὴν ἀπομύζηση τοῦ παραγόμενου πλοῦτου ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες γῆς, εἰς βάρος τῶν ἐργαζομένων ἀλλὰ καὶ τῶν βιομηχάνων. Τὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ricardo εἶναι λογικὰ συνεπές – στὴν πράξη, ὁ λόγος ποὺ ἡ πρόβλεψή του δὲν κατέστη μακροχρόνιο καθεστῶς ἦταν τὸ ἄνοιγμα τῶν ἀγορῶν στὸ διεθνὲς ἐμπόριο καὶ ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος ποὺ αὐξήσε τὴν παραγωγικότητα μειώνοντας τὸ κόστος παραγωγῆς.

Ἡ ἰσχυρότερη ἀμφισβήτηση τῶν ὑποσχέσεων ποὺ ἔδινε τὸ *laissez-faire* γιὰ γενικὴ εὐημερία καὶ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ βάρος τῆς ἐπιβίωσης ἤρθε ἀπὸ τὸν Κάρλο Μάρξ. Τὸ ἔργο του εἶναι γνωστό. Ὁ Μάρξ δὲν πρωτοτύπησε περιγράφοντας τὴν κοινωνία ὡς πεδίο σύγκρουσης. Πρωτοτύπησε ὅσον ἀφορᾶ τὸ ποιούς κατονόμασε ὡς συγκρουομένους: Γαιοκτῆμονες; Βασιλεῖς καὶ εὐγενεῖς; Ἀγρότες; Τεχνίτες καὶ μικρο-ἐπαγγελματίες; Ὅχι. Ὅλες οἱ παραδοσιακὲς κοινωνικὲς τάξεις, ομάδες, στρώματα παραμερίζονται διὰ μιᾶς, κυριολεκτικὰ πετιοῦνται ἔξω κλωτσηδὸν γιὰ νὰ κάνουν χῶρο στοὺς νέους μονομάχους τῆς Ἱστορίας: τοὺς καπιταλιστῆς καὶ τοὺς βιομηχανικοὺς ἐργάτες, δύο κοινωνικὲς ομάδες μὲ ἡλικία μικρότερη τοῦ αἰῶνα. Ὁ Μάρξ ἀφαίρεσε ἀπὸ τὴν

ἀνέχεια καὶ τὴ δυστυχία ποὺ ἔβλεπε γύρω του κάθε ἠθικὴ πρόθεση καὶ αἰτία, καθιστώντας τὴν ἔτσι ἀκόμη σκληρότερη: δὲν ἦταν ἡ ἀπληστία τοῦ καπιταλιστῆ ποὺ ἔκανε τὸν ἐργάτη νὰ ὑποφέρει· ἦταν οἱ ἐγγενεῖς νόμοι τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ τῆς Ἀγορᾶς ποὺ ἀναγκαστικὰ ὀδηγοῦσαν τὴ μεγάλη μᾶζα τοῦ πληθυσμοῦ νὰ ζεῖ σὲ ἄθλιες συνθήκες, ἐνῶ ὁ παραγόμενος πλοῦτος αὐξανόταν συνεχῶς. Ἀπὸ μία ὄχι καὶ τόσο κολακευτικὴ γιὰ τὴν πρωτοτυπία τῆς μαρξικῆς ἀνάλυσης σκοπιὰ, ὁ Μάρξ ὑποστήριξε στὴν οὐσία ὅτι τίποτε δὲν εἶχε ἀλλάξει ὡς πρὸς τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα: οἱ λίγοι ἐκμεταλλεύονται τοὺς πολλούς. Ὅμως αὐτὸ ἦταν καὶ τὸ πιὸ βαρὺ χτύπημα στὴν εἰκόνα τῆς νέας ἐποχῆς ὡς κομίζουσας νέες δυνατότητες, νέα δυναμικὴ, νέες εὐκαιρίες: τὸ *laissez-faire* ἦταν σύνθημα ἀνανέωσης τῶν μεθόδων οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης καὶ καταπίεσης, καὶ ὄχι μία προοπτικὴ ἀπελευθέρωσης τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ παλαιοῦ κόσμου.

Οἱ ιδέες ὅμως κινοῦνται ταχύτερα ἀπὸ ὅ,τι ἡ πραγματικότητα. Γράφοντας τὸ 1903, ὁ Stephen Leacock χαρακτηρίζει τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ 19ου αἰ. ὡς ἐποχὴ ἀπορρυθμίσσης τῆς οἰκονομίας τῆς Ἀγγλίας²⁶. Στὴν πραγματικὴ ἐπρόκειτο γιὰ κατάρρευση νόμων καὶ διατάξεων τῆς προβιομηχανικῆς ἐποχῆς, ποὺ ἐν μέρει εἶχαν ἤδη ἀπονεκρωθεῖ ἀπὸ τὶς ἐξελίξεις. Ὅμως, μὲ τὸ *laissez-faire* νὰ ἔχει ἐξαπλωθεῖ ὡς πανταχόθεν αἴτημα καὶ ἐπιθυμία, οἱ νόμοι καὶ οἱ διατάξεις δὲν ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ ἓνα ἐπικαιροποιημένο ἐποπτικὸ πλέγμα συμβατὸ μὲ τὶς νέες συνθήκες. Ἀπλῶς καταργήθηκαν, ἀπορρυθμίζοντας κυρίως τὴν ἀγορὰ ἐργασίας, τὴ ναυσιπλοΐα καὶ τὸ εἰσαγωγικὸ ἐμπόριο. Αὐτὸ τὸ ρεῦμα ἀπορρυθμίσσης ὀδήγησε σὲ ἐντυπωσιακὲς μακροοικονομικὲς ἐπιδόσεις τῆς Ἀγγλικῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐντυπωσιακὴ αὐξηση τῆς ἀνισοκατανομῆς καὶ τῆς οἰκονομικῆς δυστυχίας μεγάλου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ, κάτι ποὺ ὀδήγησε τελικὰ στὴν ἀντιστροφή τοῦ κλίματος ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα καὶ τὴν ἐπανεμφάνιση τοῦ κράτους ὡς ρυθμιστῆ, κατ' ἀρχὰς μέσῳ νόμων ποὺ ρύθμιζαν τὴν ἀγορὰ ἐργασίας, μὲ ἔμφαση στὴν ὑποχρεωτικὴ μείωση τοῦ ἡμερήσιου ὥραριου ἐργασίας. Ἐνδεικτικὰ, ὁ Leacock σημειώνει τὸ πόσο μεγάλη ἔκταση καταλαμβάνει

26. Stephen B. Leacock *The Doctrine of Laissez-Faire* (διδακτορικὴ διατριβή), 1903, κεφ. IV (<https://www.fadedpage.com/showbook.php?pid=20170615, 30/1/2022>).

ὁ ρόλος τοῦ κράτους καὶ τῆς κυβερνητικῆς παρέμβασης στὸ κεντρικὸ ἔργο τοῦ John Stuart Mill *Principles of Political Economy* (1948), ὁ ὁποῖος ξεκινᾷ διακηρύσσοντας τὸ δόγμα τοῦ laissez-faire καὶ τὴν ἀνάγκη γιὰ περιορισμένο κράτος, γιὰ νὰ καταγράψει ἀκολούθως πολυάριθμες καταστάσεις καὶ περιπτώσεις ὅπου ἡ κυβερνητικὴ παρέμβαση καὶ ἀνάληψη δράσης κρίνεται ἀναγκαία καὶ ἀπαραίτητη, βασισμένος πλέον καὶ στὴν ἐμπειρία τῶν προηγούμενων δεκαετιῶν. Ἐκ τῶν ὑστέρων, ἡ σημαντικώτερη συνεισφορά τοῦ J. S. Mill φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ὄχι πρωτότυπη ἀλλὰ ρητὴ, κατηγορηματικὴ καὶ πλήρης διάκριση μεταξὺ παραγωγῆς καὶ διανομῆς, καὶ ἡ ἀφιέρωση τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης στὴ μελέτη τῆς πρώτης, ὅπου πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν οἱ οἰκονομικοὶ νόμοι, ἐνῶ ἡ διανομὴ ἔρχεται ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς ἀπόφαση τὴν ὁποία μὲ κάποιον τρόπο θὰ λάβει μία κοινωνία, ἀπόφαση ἀποκομμένη ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ διαδικασίαν. Ἡ πλήρης ἀποσύνδεση παραγωγῆς καὶ διανομῆς εἶναι ἐσφαλμένη – οἱ κανόνες τῆς διανομῆς ἐπηρεάζουν τὴν παραγωγή διὰ τῶν κινήτρων καὶ ἀντικινήτρων ποὺ δημιουργοῦν. Ἀλλὰ δὲν ταυτίζονται πλήρως. Ὁ J. S. Mill ὑπέδειξε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς χώρου ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ὁποῖου ἡ διανομὴ θὰ μπορούσε νὰ κινηθεῖ ὡς ἕναν βαθμὸ ἀνεξάρτητα ἀπὸ καὶ παράλληλα μὲ τὴν παραγωγή, καὶ ἔτσι ἐξασφάλισε ἕναν δομικὸ οἰκονομικὸ ρόλο στὸ κράτος διὰ τῶν ἀναδιανεμητικῶν πολιτικῶν, ὀρθολογικοποιώντας ὄχι ὡς δέον ἀλλὰ ὡς ἐφικτὸ τὸ μικτὸ οἰκονομικὸ σύστημα ποὺ κυριαρχεῖ στίς ἡμέρες μας.

Σημαντικὲς ρυθμιστικὲς παρεμβάσεις τοῦ ἀγγλικοῦ κράτους στίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ. εἶναι οἱ νόμοι προστασίας τῶν μισθωτῶν γῆς ἀλλὰ καὶ ἐπιδότησής τους πρὸς ἀγορὰ γῆς (*Land Acts*), ἡ ἀγορὰ γῆς ἀπὸ τὸ κράτος πρὸς μακροχρόνια ἐκμίσθωση σὲ ἀκτήμονες (*Allotment Acts*), νόμοι ἐποπτείας, κατεδάφισης ἢ καὶ οἰκοδόμησής ἀπὸ τίς δημοτικὲς ἀρχὲς οἰκημάτων καὶ κατοικιῶν γιὰ λόγους δημόσιας ὑγείας ἢ καὶ πολεοδομικοῦ σχεδιασμοῦ (*Dwelling Acts*) καὶ ἡ περαιτέρω ρύθμιση τῆς ἀγορᾶς ἐργασίας, ποὺ στὴν οὐσία ἀρχίζει νὰ μετατρέπει τὸ νομικὸ πλαίσιο αὐτῆς ἀπὸ ἀστικό-ἐμπορικὸ σὲ «ἀναγκαστικὸ ἐργατικὸ δίκαιο», ἀναγνωρίζοντας τὴν ἰδιαίτερη σχέση καὶ εὐθύνη ποὺ ἔχει ὁ ἐργοδότης πρὸς τὸν μισθωτὸ ὑπάλληλο.

Τί συνέβαινε ὅμως στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ Ἀτλαντικοῦ, στὸ νεοσύστατο κράτος ποὺ τὸν 20ὸ αἰῶνα θὰ καταστρεῖ ἡγέτης τοῦ καπιταλιστικοῦ

κόσμου και σηματοφόρος των άνοιχτών αγορών; Ύπάρχει μία έκτενης συζήτηση στους νομικούς κύκλους για τὸ κατὰ πόσο τὸ ἴδιο τὸ σύνταγμα τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς (Η.Π.Α.) ἐγκαθίδρυσε ἕνα «συνταγματικὸ *laissez-faire*», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ «ἐλάχιστο δυνατὸ κράτος» ἀποτελεῖ συνταγματικὴ ἀρχή, ἀλλὰ καὶ κατὰ πόσο, σὲ κάθε περίπτωσι, διατάξεις τοῦ συντάγματος χρησιμοποιήθηκαν γιὰ νὰ κηρυχθοῦν δικαστικὰ ἀντισυνταγματικὲς ρυθμίσεις καὶ νόμοι τοῦ ἀμερικανικοῦ κράτους, ὥστε νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ «διὰ τῶν δικαστηρίων» καθεστὼς *laissez-faire* στὴν ἀμερικανικὴ οἰκονομία τοῦ 19ου αἰ.

Ἀναλύοντας προσεκτικὰ τὶς συνθήκες πὺ ἐπικρατοῦσαν ὅταν συντάχθηκε τὸ σύνταγμα τῶν Η.Π.Α., ὁ Stephen Feldman²⁷ καταλήγει ὅτι ἡ ἐπιδίωξι τῶν συντακτῶν τοῦ ἦταν νὰ ἐπιτύχουν μία ἰσορροπία μεταξὺ τῆς ἰδιωτικῆς καὶ τῆς δημόσιας σφαίρας. Εἶχαν καὶ αὐτοὶ μία ἀπογοητευτικὴ ἐμπειρία ἀπὸ τὸ ποιὸν καὶ τὴν ἀπόδοσι τῶν κυβερνητικῶν ὀργάνων στὶς ἐπιμέρους Πολιτείες τῆς χώρας, δὲν ἔπαυσαν ὅμως νὰ πιστεύουν στὴν «ἀντικειμενικὴ» ὑπαρξὴ τοῦ «κοινοῦ καλοῦ», πὺ προσδιοριζόταν ἀπὸ τὰ ἀληθινὰ συμφέροντα τῶν ἀτόμων, ἀνεξαρτήτως τοῦ ἂν τὰ ἄτομα συνειδητοποιοῦσαν ἢ ὄχι ποιὸ ἦταν τὸ συμφέρον τους²⁸. Οἱ συντάκτες τοῦ ἀμερικανικοῦ συντάγματος, ξεκινώντας ἀπὸ τὴ διάκρισι καὶ σύγκρουσι μεταξὺ ἰδιωτικοῦ καὶ δημοσίου συμφέροντος, ἐπεδίωξαν νὰ δομήσουν ἕνα σύνθετο σύστημα κυβέρνησις, χαρακτηρισμένο ἀπὸ διασπορὰ ἰσχύος καὶ ἐξουσιῶν, μὲ ἐπάλληλα ἐπίπεδα ἐλέγχου καὶ λογοδοσίας ὥστε νὰ εἶναι δύσκολο νὰ γίνεῖ ἡ κυβέρνησι καταχρηστικὸ ἐργαλεῖο πρὸς ἰδιωτικὸ ὄφελος, κάτι πὺ, ἂν συνέβαινε, θὰ τὴν ἐμπόδιζε νὰ ἐπιδιώξει τὸ κοινὸ καλὸ ἀλλὰ καὶ θὰ ὀδηγοῦσε σὲ βλάβη τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας ὅσων δὲν θὰ εὐνοοῦνταν ἀπὸ αὐτὴν τὴν κατάχρησι. Ἡ ταυτόχρονη ἐπιδίωξι τοῦ κοινοῦ καλοῦ καὶ ἡ προστασία τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ ἰδιοκτησίας

27. St. M. Feldman, "Is the Constitution *Laissez-Faire*?: The Framers, Original Meaning, and the Market", *Brooklyn Law Review* 81, 1 (2015), σσ. 1-51.

28. Προβλ καὶ Khaldûn, *The Muqaddimah-An Introduction To History*, ὁ.π., σ. 457, ὅπυ ὁ συγγραφέας αἰτιολογεῖ τὴν ὑπαρξὴ θεσμολογημένης κοινωνικῆς ἱεραρχίας λόγω τοῦ ὅτι ἡ ἐπιβίωσι καὶ ἡ εὐημερία ἀπαιτοῦν συνεργασία τῶν ἀτόμων, ἀλλὰ τὰ ἄτομα κατὰ βάση ἀγνοοῦν τὸ κοινὸ καλὸ· κατὰ συνέπεια πρέπει κάποιος νὰ τοὺς ἐπιβάλεῖ τὴν συνεργασία. Γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Khaldûn αὐτὸς ὁ «κάποιος» ἦταν οἱ ἀνώτερες κοινωνικὰ τάξεις, στὸν Δυτικὸ κόσμυ τῆς βιομηχανικῆς ἐπανάστασις εἶναι ἡ κυβέρνησις.

Ήταν ο στόχος τους, αν και, όπως σημειώνει ο Feldman²⁹, το γεγονός ότι το σύνταγμα προέβλεπε τη δυνατότητα απαλλοτρίωσης της ιδιωτικής περιουσίας καταδεικνύει τελικά την πρωτοκαθεδρία του δημοσίου συμφέροντος έναντι των δικαιωμάτων του ατόμου.

Ο M. Benedict³⁰ παρατηρεί ότι καθ' όλον τον 19ο αϊ. η όμοσπονδιακή και πολιτειακή κυβέρνηση των Η.Π.Α. αύξαναν συνεχώς τον παρεμβατισμό και τον ρυθμιστικό τους ρόλο στην αμερικανική οικονομία, ιδιαίτερος μετά από το 1850. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι στο δεύτερο ήμισυ του αιώνα παρατηρείται και αύξημένη δικαστική άμφισβήτηση αυτών των παρεμβάσεων. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι στις περιπτώσεις που ρυθμιστικοί της οικονομικής δραστηριότητας νόμοι κηρύχθηκαν αντισυνταγματικοί, το σκεπτικό των δικαστών δεν ήταν ότι οι ρυθμίσεις αυτές παραβίαζαν κάποιους «κοινώς αποδεκτούς» οικονομικούς νόμους, αλλά τα συνταγματικά κατοχυρωμένα δικαιώματα του πολίτη. Οι αποφάσεις αυτές δεν έμπορουσαν από τις αρχές του *laissez-faire* καθ' αυτές, αλλά επιδίωκαν την αποκατάσταση της ισορροπίας μεταξύ του κυβερνητικού παρεμβατισμού υπέρ του κοινού καλού από τη μία πλευρά και των δικαιωμάτων του ατόμου στην περιουσία του από την άλλη, αλλά και στην άκύρωση κυβερνητικών ενεργειών ή νόμων που εκρίνετο ότι δημιουργούσαν οικονομικές ανισότητες και πλεονεκτήματα υπέρ ορισμένων ιδιωτών ή επαγγελματιών/κοινωνικών τάξεων έναντι των υπόλοιπων (όπως κρατικές επιδοτήσεις σε ιδιωτικές εταιρείες). Παράλληλα, σε πολλές περιπτώσεις οι άμφισβητούμενοι νόμοι δεν ανατράπηκαν αλλά επικυρώθηκαν από τις δικαστικές αποφάσεις (όπως νόμοι που ρύθμιζαν τη λειτουργία οικονομικών κλάδων για λόγους δημόσιας υγείας ή η διατήρηση αλλά και η ρύθμιση «φυσικών μονοπωλίων»). Η «έπιβολή του *laissez-faire* δια των δικαστηρίων» αποδεικνύεται έτσι ένα μεταγενέστερο ιδεολογικό κατασκεύασμα μάλλον, παρά ιστορική πραγματικότητα³¹.

29. St. M. Feldman, "Is the Constitution *Laissez-Faire*...", ό.π., σ. 30.

30. M. Les Benedict, "*Laissez-Faire* and Liberty: A Re-Evaluation of the Meaning and Origins of *Laissez-Faire* Constitutionalism", *Law and History Review* 3, 2 (1985), σσ. 293-331.

31. Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει και ο M. J. Lindsay, "In Search of *Laissez-Faire* Constitutionalism", *Harvard Law Review Forum* 123 (2010), σσ. 55-78.

Ἐνδεικτικὸ τῆς ἀντιστροφῆς τοῦ κλίματος στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. εἶναι καὶ τὸ ὅτι στὴν ἰδρυτικὴ πρόσκληση τῆς Ἀμερικανικῆς Ἑνώσεως Οἰκονομολόγων (American Economic Association) τὸ 1886 διαβάζουμε: «θεωροῦμε τὸ κράτος ὡς ἓναν ἐκπαιδευτικὸ καὶ ἠθικὸ φορέα τοῦ ὁποίου ἡ θετικὴ βοήθεια εἶναι ἀπαραίτητη συνθήκη τῆς ἀνθρώπινης προόδου. Ἐνῶ ἀναγνωρίζουμε τὴν ἀνάγκη τῆς ἀτομικῆς πρωτοβουλίας στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ, θεωροῦμε ὅτι τὸ δόγμα τοῦ *laissez-faire* εἶναι πολιτικὰ ἐπικίνδυνο καὶ ἠθικὰ σαθρὸ· προτείνει δὲ μία ἀνεπαρκῆ ἐρμηνεῖα τῶν σχέσεων μεταξὺ κράτους καὶ πολιτῶν»³². Τὸ ἀπόσπασμα εἶναι ἐντυπωσιακὸ διότι λίγο ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ χαρακτηρίσει τὴν ἰδιωτικὴν οἰκονομικὴν δρᾶση ὡς τὸ «ἀναγκαῖο κακὸ» στὸ ζεῦγος ἰδιωτικοῦ-δημοσίου, μία πλήρης ἀντιστροφή τῶν ρόλων βάσει τῶν μέχρι τότε ἀντιλήψεων. Δὲν προκαλεῖ ἔκπληξη τὸ ὅτι ὑπῆρξαν ἀρκετὲς ἀντιδράσεις, μὲ ἀποτέλεσμα στὸ καταστατικὸ τῆς Ἑνώσεως ἡ ἀρνητικὴ ἀναφορὰ στὸ *laissez-faire* νὰ ἐξαλειφθεῖ. Παρέμεινε ὅμως ἡ θετικὴ ἀναφορὰ στὴν κρατικὴ δρᾶση: στὸ ἄρθρο III-1 ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἀναγκαιότητα τῆς συνδρομῆς τοῦ κράτους γιὰ τὴν ἀνθρώπινη πρόοδο ἐνῶ στὸ ἄρθρο III-3 ἀναγνωρίζονται τὰ κοινωνικὰ προβλήματα ποὺ ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὴ σύγκρουση ἐργασίας καὶ κεφαλαίου, ἡ λύση τῶν ὁποίων ἀπαιτεῖ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ κράτους³³.

Δεδομένων τούτων, ὁ Ἀμερικανὸς οἰκονομολόγος Irving Fisher δὲν δυσκολεύθηκε νὰ μιλήσει γιὰ τὴν «προφανῆ ἐγκατάλειψη» τοῦ *laissez-faire* στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ. (1907)³⁴. Ὁ Fisher ξεχωρίζει δύο ὡς τὶς θεμελιώδεις φιλοσοφικὲς βάσεις τοῦ *laissez-faire*: πρῶτον, ὅτι τὸ κάθε ἄτομο «γνωρίζει καλύτερα ποιὸ εἶναι τὸ συμφέρον του» (μὲ τὴν εὐρύτερη ἔννοια τοῦ ὄρου, ὅπως καὶ στὸν A. Smith). Δεύτερον, ὅτι ἡ κοινωνία εἶναι ἀπλῶς τὸ ἄθροισμα τῶν μελῶν τῆς, ἐπομένως ἀρκεῖ ἡ ἐπιδίωξη τῆς ἀτομικῆς εὐημερίας γιὰ νὰ μεγιστοποιεῖται καὶ ἡ κοινωνικὴ. Ἀπορρίπτει τὸ πρῶτο ὑποδεικνύοντας τὴ συχνὰ παρατηρούμενη

32. R. T. Ely, "Report of the Organization of the American Economic Association", *Publications of the American Economic Association* 1, 1 (1886), σσ. 5-32.

33. R. T. Ely, "Constitution By-Laws and Resolutions of the American Economic Association", *Publications of the American Economic Association* 1, 1 (1886), σσ. 35-46.

34. I. Fisher, "Why has the doctrine of *laissez faire* been abandoned?", *Science* 25, 627 (1907), σσ. 18-27.

άνωριμότητα τῶν ἀνθρώπων ἀνεξαρτήτως βιολογικῆς ἡλικίας, ἀλλὰ καὶ τὸ ὅτι ἡ ἀχαλίνωτη ἐλευθερία ὀδηγεῖ στὴν ἀσυδοσία. Ὡς ἀπάντηση σὲ αὐτὰ βλέπει ὄχι μόνον τὴν κρατικὴ περιοριστικὴ παρέμβαση ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνικὰ συντονισμένη ἐνημέρωση, ἐπιμόρφωση καὶ ἐκπαίδευση, ὥστε νὰ μειωθεῖ ἡ ἄγνοια καὶ ἡ ἀμάθεια. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ δεύτερο θεμέλιο τοῦ *laissez-faire*, ὁ Fisher ἐπικαλεῖται, χωρὶς νὰ τὰ ὀνομάζει ἔτσι, παραδείγματα «ἀρνητικῶν ἐξωτερικῶν οἰκονομιῶν» (*negative externalities*) ὅπου ἡ ἐπιδίωξη τοῦ ἀτομικοῦ συμφέροντος, ἀκόμη καὶ χωρὶς νὰ σκοπεύει νὰ βλάψει τὸ κοινωνικὸ σύνολο, ἐν τούτοις τὸ πράττει (π.χ. ἐξάντληση φυσικῶν πόρων). Ἐπιπλέον, ἀναφέρεται καὶ σὲ περιπτώσεις ὅπου ὁ ἐλεύθερος ἀνταγωνισμὸς βλάπτει κλάδους ποὺ ἀπαιτοῦν πολὺ μεγάλες ἀρχικὲς ἐπενδύσεις (π.χ. σιδηρόδρομοι), καὶ ἄρα ἀπαιτεῖται ἡ δημιουργία μονοπωλίων, ποὺ τότε ὅμως πρέπει νὰ ἐποπτεύονται καὶ νὰ ἐλέγχονται ἀπὸ τὸ κράτος. Μὲ ὅλα αὐτὰ ὁ Fisher δὲν σκοπεύει νὰ προωθήσει κάποιον σοσιαλιστικὸ πρόγραμμα· ἀντιθέτως σκοπὸς του εἶναι νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ κράτος «ἐκεῖ ὅπου ἀπαιτεῖται», προκειμένου νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ σοσιαλισμὸς ὡς λύση τῶν προβλημάτων ποὺ γέννησε ἡ νέα ἐποχὴ.

Ὁ Fisher ἀναφέρει καὶ πιθανῶς νὰ θεωροῦσε ὡς ἔμπρακτο παράδειγμα τὴ Γερμανία. Στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰ., μετὰ ἀπὸ τὴν ἐνοποίηση τῶν Γερμανικῶν κρατιδίων ὑπὸ τοὺς Πρώσους, δημιουργεῖται ἐκεῖ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ «κοινωνικὸ κράτος», ποὺ ἐπιδιώκει νὰ ὀριοθετήσῃ τὴ μέση κατάσταση μεταξὺ τῆς ἀγγλοσαξωνικῆς τροχιᾶς καὶ τῶν σοσιαλιστικῶν ὀραματισμῶν³⁵. Προστατευτισμὸς τῆς οἰκονομίας μέσω εἰσαγωγικῶν δασμῶν, κοινωνικὲς ὑπηρεσίες ὑποστήριξης τῶν οἰκονομικῶν ἀδυνάτων, ὑποχρεωτικὴ ἀσφάλιση γιὰ ὑγειονομικὴ περίθαλψη καὶ σύνταξη τῶν ἐργαζομένων, κρατικὴ ὁδοποιία καὶ σιδηρόδρομοι προοιωνίζονται τὸ μοντέλο τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν τοῦ 20οῦ αἰ. Ἡ «ἱστορικὴ σχολή» στὴ Γερμανικὴ οἰκονομολογικὴ σκέψη τῆς ἐποχῆς ἔρχεται νὰ ὑποστηρίξῃ αὐτὴν τὴν πορεία, στὴ βάση τῆς ἱστορικῆς καὶ πολιτισμικῆς ἰδιαιτερότητας τῆς κάθε χώρας, ποὺ δὲν ἐπιτρέπει γενικεύσεις περὶ τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος καὶ τοῦ

35. Οἱ ἰδεολογικὲς ρίζες αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης μποροῦν νὰ ἀναζητηθοῦν νωρίτερα, π.χ. στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. καὶ στὰ γραπτὰ τοῦ καθηγητῆ J. H. G von Justi· βλ. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, ὁ.π., σσ. 166-168.

ρόλου του κράτους. Άπουσιάζει πλήρως ή διάσταση του άτομισμού, σέ συμφωνία με τή Γερμανική πολιτική σκέψη που έκκινει όχι από τὸ ἄτομο ἀλλὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία ὡς «ὄργανικὸ ὄλο». Ἡ ἔννοια τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας δὲν ὑπείσέρχεται κά̃ν³⁶.

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κρίση τοῦ 1929, ὁ J. M. Keynes, μιλώντας καὶ αὐτὸς γιὰ τὸ «τέλος τοῦ *laissez-faire*» γράφει: «τὸ πιὸ σημαντικὸ ζητούμενο γιὰ τὸ κράτος δὲν σχετίζεται με ἐκείνες τὶς δραστηριότητες ποὺ ἤδη καλύπτονται ἀπὸ ἰδιῶτες, ἀλλὰ με ἐκείνες τὶς λειτουργίες ποὺ δὲν ἐμπίπτουν στὴ σφαῖρα τοῦ ἀτόμου, με ἐκείνες τὶς ἀποφάσεις ποὺ δὲν θὰ τίς λάβει κανεὶς ἂν δὲν τίς λάβει τὸ κράτος. Αὐτὸ ποὺ πρέπει νὰ κάνει ἢ κυβέρνηση δὲν εἶναι νὰ ἀναλαμβάνει δράσεις ποὺ ἤδη ὑλοποιοῦνται ἀπὸ τοὺς πολῖτες καὶ νὰ τίς ἐκτελεῖ λίγο καλύτερα ἢ λίγο χειρότερα· ἀλλὰ νὰ ἀναλάβει νὰ ὑλοποιήσει ἐκεῖνα ποὺ δὲν γίνονται καθόλου»³⁷.

Ἡ προσέγγιση τοῦ Keynes εἶναι καινοφανής: δὲν ὑπερασπίζεται τὴν κυβερνητικὴ παρέμβαση ὡς ἀντίδραση στὶς ἀποτυχίες τῆς ἀγορᾶς καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ τομέα ἀλλὰ προτάσσει ἕναν αὐτόβουλο, ἐνεργητικὸ ρόλο γι' αὐτήν, ἢ ὅποια πρέπει νὰ διαπιστώνει κενὰ καὶ ἐλλείψεις καὶ νὰ τὰ καλύπτει. Κάνει πιὸ συγκεκριμένη τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ κράτους ὡς «θετικῆς δύναμης ἀπαραίτητης γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ ἀνθρώπου» (γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τοὺς ἰδρυτὲς τῆς Ἀμερικανικῆς Ἑνώσης Οἰκονομολόγων) καὶ, μεταφορικά, προλογίζει τὴ *Γενικὴ Θεωρία τῆς Ἀπασχόλησης, τοῦ Ἐπιτοκίου καὶ τοῦ Χρήματος* (1936), τὸ ἔργο του στὸ ὁποῖο στηρίχθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ πλευρᾶς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης ἢ ἐνεργητικῆς παρέμβαση τοῦ κράτους στὴν οἰκονομία.

Ἄν κάτι εἶναι φανερὸ σὲ αὐτὴν τὴν ἐνδεικτικὴ ἐπισκόπηση προγόνων, δοξασιῶν, πρακτικῶν καὶ πολιτικῶν γύρω ἀπὸ τὸ σύνθημα «*laissez-faire*», εἶναι ἡ διαχρονικὴ οἰκουμενικότητα τῶν σχετικῶν φιλοσοφικῶν καὶ κοινωνικῶν προβληματισμῶν: δὲν πρόκειται γιὰ ἴδιον τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ καπιταλιστικοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, ἂν καὶ ἐντὸς τοῦ καπιταλισμοῦ εἶναι ποὺ τὸ *laissez-faire* ἀπέκτησε τὸ κρίσιμο βάρος του, ἀλλὰ συνδέεται με τὴ διευθέτηση τῶν σχέσεων μεταξὺ

36. Γιὰ μία συνοπτικὴ περιγραφή τῆς Γερμανικῆς ἐμπειρίας ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ βλ. Leacock *The Doctrine of Laissez-Faire*, κεφ. XI.

37. J. M. Keynes, "The end of laissez-faire" (1926), *Essays in Persuasion*, ὁ.π.

ατόμου και κοινωνίας, διευθέτηση στην οποία σημαντικό ρόλο κατέχουν οί οικονομικής φύσεως σχέσεις³⁸.

5. *Laissez-choisir*: ή έπιλογή ως έλευθερία

Στόν 20ό αί. τρία παγκόσμιας έμβέλειας γεγονότα και μεγάλης διάρκειας καταστάσεις συνέβαλαν στην έγκαθίδρυση του κράτους ως ισχυρότατου παράγοντα στις σύγχρονες Δυτικές κοινωνίες, κατόχου κοινωνικής και οικονομικής ισχύος πολύ μεγαλύτερης από αυτήν που ακόμη και ένας μετριοπαθής όπαδός του *laissez-faire* θα μπορούσε ποτέ να φαντασθεί ή να άποδεχθεί³⁹. Η οικονομική κρίση του 1929 και ή δομική κοινωνικο-οικονομική ύφεση που άκολούθησε, ό Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ό Ψυχρός στή συνέχεια δημιούργησαν ένα συνεχές πενήντα έτων, κατά τδ όποιο ή κυβέρνηση κατέστη πανταχού παρούσα, είτε ύποκαθιστώντας (ύπό τδ οικονομικό δόγμα του «κεύνσιανισμού») την ξαφνικά άπούσα ιδιωτική όρμη για έπενδύσεις, παραγωγή και δημιουργία θέσεων έργασίας, είτε έπιτάσσοντας τις παραγωγικές δυνάμεις στην πολεμική βιομηχανία, είτε τοποθετούμενη έπι κεφαλής ένδς ιδεολογικού, πολιτικού και οικονομικού άνταγωνισμού. Τδ έρώτημα δέν ήταν πλέον άν και πόσο θα έπρεπε να άφήσουμε τδ κράτος να παρεμβαίνει, αλλά τότε και πόσο συχνά θα έπρεπε να διαμαρτυρηθούμε και ίσως να προστατευθούμε από τις συνεχείς του παρεμβάσεις και τή ρύθμιση τής κοινωνικής και οικονομικής ζωής.

38. Γι' αυτό άλλωστε και ή αντίθετη κατεύθυνση χαρακτηρίζεται από άνάλογη δια-χρονική οικουμενικότητα: από τις άρχαίες άυτοκρατορίες, στην Πολιτεία του Πλάτωνα, στα θρησκευτικά κοινόβια, στους Κινέζους «λεγκαλιστές», στους μερκαντιλιστές, στις σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές ιδεολογίες του Διαφωτισμού και τής σύγχρονης έποχής, αλλά ακόμη και στις φασιστικές τέτοιες, συνεχώς επανέρχεται ως δέον ή κεντροποιημένη-έλεγχόμενη όργάνωση τής παραγωγής και τής οικονομίας βάσει έντελώς διαφορετικών αιτιάσεων και σκοπών. Κάπου ένδιάμεσα έντοπίζει κάποιος τά άναρχικά-άυτοδιαχειριστικά σχήματα άποκεντρωμένης συλλογικότητας.

39. Βλ. V. Tanzi and L. Schuknecht, *Public spending in the 20th century: A global perspective*, Cambridge University Press, Cambridge (2000), Πίνακας I.1, σ. 6. Ό μέσος όρος δαπανών τής Γενικής Κυβέρνησης ως ποσοστό του Άκαθάριστου Έγχώριου Προϊόντος (Α.Ε.Π.) 14 χωρών τής Εύρώπης και τής πρώην Βρετανικής Άυτοκρατορίας ήταν 10,8% τδ 1870, 23,8% τδ 1937, 28% τδ 1960.

Παράλληλα κυριάρχησαν δύο νέοι κοινωνικοί ρόλοι, ιδιαίτερα στις χώρες του Δυτικού κόσμου. Ἡ ἐξάπλωση καὶ ἡ ἐπικράτηση τῆς κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας καὶ τοῦ δικαιώματος ψήφου ἀνέδειξε τὸν ρόλο τοῦ πολίτη. Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἡ ἐξουσία πλέον ἀνῆκε σὲ αὐτόν στην πράξη αὐτὸ μεταφράσθηκε στὸ δικαίωμα τοῦ πολίτη νὰ ἐπιλέγει σὲ ποιόν θὰ ἐκχωρεῖ περιοδικὰ τὴν ἐξουσία αὐτή. Ἐπιπροσθέτως, ἡ ταχεία ἐπέκταση τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ἐξάλειψε τὴ δυνατότητα αὐτοσυντήρησης τῶν ἀτόμων, κάτι ποὺ ἀντισταθμίστηκε ἀπὸ τὴν ἐξ ἴσου ταχεία ἐπέκταση τῶν ἀγορῶν (ρυθμιζόμενων ἢ μὴ): τὸ ἄτομο δὲν παρήγε σχεδὸν ἢ κυριολεκτικὰ τίποτε πρὸς ἄμεση κάλυψη τῶν ἀναγκῶν του, ἀλλὰ ἐργαζόταν γιὰ νὰ ἀμειφθεῖ μὲ χρῆμα καὶ νὰ ἀνταλλάξει τὸ χρῆμα μὲ ἀγαθὰ στὴν ἀγορά. Αὐτὴ ἡ διαδικασία κοινωνικο-οικονομικοῦ μετασχηματισμοῦ ἀνέδειξε μὲ τὴ σειρά της σὲ κυρίαρχο ρόλο αὐτὸν τοῦ καταναλωτῆ, καὶ δι' αὐτοῦ μία νέα διάσταση διεκδίκησης ἐλευθερίας: τὴν ἐλευθερία στὴν καταναλωτικὴ ἐπιλογή. Ὁ πολίτης-καταναλωτῆς δὲν καταπιέζεται καὶ εὐημερεῖ ὅταν μπορεῖ νὰ ἐπιλέγει τοὺς κυβερνῶντες καὶ τὰ ἀγαθὰ ποὺ θὰ καταναλώνει.

Ποιὸς ὅμως γνωρίζει τί ἐπιθυμεῖ ὁ κάθε πολίτης νὰ καταναλώνει; Ἡ τὸ πῶς τὰ ἐπιθυμητὰ ἀλλάζουν μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου; Σίγουρα ὄχι κάποια κεντρικὴ ἐπιτροπὴ σχεδιασμοῦ τῆς παραγωγῆς. Ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ὅτι οἱ καταναλωτὲς θὰ ἔβρισκαν μεταξὺ τῶν διαθέσιμων ἀγαθῶν πρὸς ἀγορὰ ἐκεῖνα ποὺ θὰ ἱκανοποιούσαν τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς ἐπιθυμίες τους ἦταν ἡ ὑπαρξὴ μεγάλης ποικιλίας: ποικιλία προϊόντων, ποικιλία ποιότητων, ποικιλία τιμῶν. Κάτι τέτοιο, μόνο μὲ ἐλεύθερα καὶ ἀνταγωνιστικὰ λειτουργοῦσες ἀγορὲς θὰ μπορούσε νὰ ἐπιτευχθεῖ. Ἐπιπλέον, αὐτὴ ἡ ὑπαρξὴ ἀνταγωνισμοῦ (ὑποστηριζόταν ὅτι) θεράπευε τὶς ἀτέλειες τῶν ἀγορῶν: πλέον, οἱ ἀντιπαθεῖς, ἐπίφοβοι καὶ ἐπικίνδυνοι καπιταλιστὲς ἐπιχειρηματίες (εἴτε διάβαζε κανεὶς Adam Smith εἴτε Κάρολο Μάρξ) μετατρέπονται σὲ ὑπηρέτες τοῦ καταναλωτῆ, ποὺ γίνεται «βασιλιάς», ἀφοῦ διὰ τῆς ἐπιλογῆς του «χτίζει καὶ γκρεμίζει ἐπιχειρηματικὲς αὐτοκρατορίες»⁴⁰. Ἐπομένως, ὁ καλύτερος τρόπος γιὰ

40. Τὸ ἂν κάτι τέτοιο ἰσχύει μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ ἐκτιμήσει κρίνοντας τὸν ἄλλο ρόλο ποὺ ἐνσαρκώνεται διὰ τῆς ἐπιλογῆς, τὸν ρόλο τοῦ πολίτη, καὶ τὸ κατὰ πόσον ὁ πολίτης στὴν κοινοβουλευτικὴ δημοκρατία εἶναι «βασιλιάς» ποὺ «χτίζει καὶ γκρεμίζει πολιτικὲς αὐτοκρατορίες».

νά ρυθμίσει κανείς μία αγορά ἦταν νά τήν ἀφήσει ἀρρυθμιστή, ὥστε νά ἐπιβληθεῖ ἐκ τῶν νόμων τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἢ παντοκρατορία τοῦ καταναλωτῆ, δηλαδή ἡ παντοκρατορία ὄλων, ἐφ' ὅσον ὅλοι δικαιούνται τὸν ρόλο τοῦ καταναλωτῆ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ δυνατότητα ἐπιλογῆς ἀναγορεύθηκε στὸ πλέον σημαντικὸ *passpartout* δικαίωμα τῆς πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς σφαίρας⁴¹. Οἱ κρατικὲς παρεμβάσεις στὴν οἰκονομία περισσότερο ἐπικρίνονται ἐπειδὴ θὰ βλάψουν τελικὰ τοὺς πολῖτες ὡς καταναλωτές, παρὰ τοὺς ἀσχοῦντες ἐπιχειρηματικὴ δραστηριότητα. Στὸν βαθμὸ πάντως ποὺ αὐτὸς ὁ κρατικὸς οἰκονομικὸς παρεμβατισμὸς δὲν γίνεται τροχοπέδη στὴν αὔξηση τῆς καταναλωτικῆς εὐημερίας, ἡ κριτικὴ ἐναντίον του δὲν εἰσακούεται ἀπὸ τὴ μᾶζα τῶν πολιτῶν. Τὸ *laissez-faire* ὑποχωρεῖ (προσωρινά) μπροστὰ στὸ *laissez-choisir*, δεδομένου ὅτι στὴν ἐποχὴ τῆς μαζικοποίησης τῆς ψήφου καὶ τῆς μισθωτῆς ἐργασίας, τὸ πρῶτο ἀφορᾶ ἓνα αἰσθητὰ μικρότερο τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἡ σπουδαιότητα τῆς ἐπιλογῆς δὲν ἀποτελεῖ βέβαια ἀνακάλυψη τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ἦδη στὸν Ἀριστοτέλη, ἡ ἐπιλογή («προαίρεσις») εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα ποὺ διαχωρίζουν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὰ ἄλλα ἔμβια ὄντα, ἐνῶ ἡ βούλησις εἶναι κοινὸ τους χαρακτηριστικό⁴². Ὁ Ἀριστοτέλης ἐπισημαίνει ὅτι ἡ βούληση σχετίζεται πρὸς πολὺ μὲ τὸν σκοπὸ (τὸ «τέλος») ἐνῶ ἡ ἐπιλογή μὲ τὰ μέσα ποὺ ὀδηγοῦν στὸν σκοπὸ, καὶ ὅτι ἡ ἐπιλογή ἀναφέρεται σὲ πράγματα ποὺ «βρίσκονται στὴ δύναμή μας»⁴³. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν φωτίζει τὸ γιατί οἱ ἄνθρωποι ἐνίοτε ἀρθρώνουν εἰλικρινῶς καὶ τιμίως ὅμοιες ἐπιθυμίες καὶ ὁράματα – καὶ μετὰ ἀλληλοεξοντώνονται συγκρουόμενοι γιὰ τὸ πῶς αὐτὰ τὰ κοινὰ ὁράματα θὰ ὑλοποιηθοῦν: κοινὴ βούληση, ἀσυμβίβαστες ἐπιλογές.

41. Ἡ «θεοποίηση» τῆς ἐπιλογῆς ὡς δικαίωμα, ὡς ἐπιταγή, ἀλλὰ καὶ ὡς θεμελιῶδες συστατικὸ τῆς ὑπαρξῆς, ἔχει ἀπαθανάτισθεῖ στὸ μυθιστόρημα *The Rise of Endymion* (1998) τοῦ Ἀμερικανοῦ συγγραφέα Dan Simmons, μία γαλαξιακὴ ὄπερα ἐπιστημονικῆς φαντασίας ὅπου ὁ μοναδικὸς ἀποκαλυπτικὸς λόγος σοφίας ποὺ ἡ θηλυκὴ μεσσίας προσφέρει πρὸς τοῦ πεθάνει στὰ ὄντα τοῦ Γαλαξία μία χιλιετηρίδα στὸ μέλλον μας εἶναι: “choose again”.

42. Ἀριστοτέλους, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Βιβλίο Γ, [2], 1111b.

43. Ὁ.π.: «[...] ἔτι δ' ἡ μὲν βούλησις τοῦ τέλους ἐστὶ μᾶλλον, ἡ δὲ προαίρεσις τῶν πρὸς τὸ τέλος [...] ὅλως γὰρ ἔοικεν ἢ προαίρεσις περὶ τὰ ἐφ' ἡμῖν εἶναι». Ψηφιακὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Γραμματείας (<https://www.greek-language.gr>, 3/2/2022).

Ἡ προσέγγιση τοῦ Ἀριστοτέλη καθιστᾶ τὴ δραστηριότητα τῆς ἐπιλογῆς ἀποκλειστικὰ ἐργαλειακὴ: χρησιμοποιοῦμε τὴν ἐπιλογή ὡς μέσο ἐπίτευξης κάποιου σκοποῦ. Αὐτὸ συμφωνεῖ ἀπόλυτα μὲ τὸ πῶς ἡ ἔννοια τῆς ἐπιλογῆς ἔχει καταλήξει νὰ γίνεται ἀντιληπτὴ καὶ νὰ χρησιμοποιεῖται στὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη. Γιὰ νὰ παραμείνουμε στὴ θεωρία περὶ καταναλωτῆ, τὸ εὖρος τῶν καταναλωτικῶν ἐπιλογῶν δὲν ἔχει σημασία, στὸν βαθμὸ ποὺ παραμένει διαθέσιμο πρὸς ἐπιλογή ἐκεῖνο τό (ποσοτικοποιημένο) «καλάθι ἀγαθῶν» ποὺ ὁ καταναλωτῆς θὰ ἐπέλεγε δεδομένων τῶν προτιμήσεων του καὶ τοῦ εἰσοδήματός του. Ἐναλλακτικὲς δυνατότητες, ποὺ θὰ ἀπερίπτοντο οὕτως ἢ ἄλλως, δὲν ἔχουν σημασία στὴν ἐργαλειακὴ θεώρηση τῆς ἐπιλογῆς. Τὰ οἰκονομικὰ ὀδηγήθηκαν σὲ αὐτὴν τὴν προσέγγιση καθὼς μετασχηματίζονταν, κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. καὶ ἰδιαίτερα μετὰ ἀπὸ τὸν Β΄ Παγκόσμιον Πόλεμο, ἀπὸ σῶμα φιλοσοφικῶν διαπιστώσεων, ἰδεῶν καὶ ἐπιταγῶν πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ κοινωνικῆς ὀργάνωσης, σὲ τεχνοκρατικὴ ἐπιστήμη βασισμένη στὴν ἔννοια τοῦ ὀρθολογικοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ὀρθολογικῆς ἐπιλογῆς (*rational choice*), τυποποιώντας ὄντολογικὰ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴ δεοντολογικὴ τους διάσταση (ποιὸς εἶπε ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὀρθολογικὰ ὄντα);⁴⁴. Στὴν πράξη βεβαίως, καθὼς ἐμεῖς δὲν γνωρίζουμε τί ὁ καταναλωτῆς θὰ ἐπιλέξει, προκρίνουμε τὴν ἐπέκταση τῶν καταναλωτικῶν ἐπιλογῶν γιὰ νὰ ἀυξήσουμε τὶς πιθανότητες νὰ καταστεῖ διαθέσιμο καὶ τὸ καλάθι ἀγαθῶν ποὺ θὰ ἐπέλεγε οὕτως ἢ ἄλλως. Ὅμως ἐπὶ τῆς ἀρχῆς, θὰ μπορούσαμε νὰ στερήσουμε ἀπὸ τὸν καταναλωτὴ κάθε ἐπιλογή καὶ νὰ τοῦ προσφέρουμε αὐτὸ τὸ ἓνα καλάθι ἀγαθῶν, φέρνοντάς τον ἀκριβῶς στὴν ἴδια κατάσταση ὕλικῆς καὶ ψυχικῆς εὐημερίας.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ οἰκονομολόγος καὶ κοινωνικὸς στοχαστῆς Amartya Sen⁴⁵, αὐτὸ δὲν εἶναι ἀκριβές. Ὑπάρχουν καταστάσεις στὶς

44. Τὸ θέμα αὐτὸ προφανῶς δὲν ἐμπίπτει στὴν παροῦσα μελέτη. Συνοπτικὰ, τὸ ἐπιχείρημα τῶν οἰκονομικῶν ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ ἐνστικτώδης ἐπιθυμία ἐπιβίωσης σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σπάνιν τῶν πόρων, κάνει τὰ περισσότερα ἄτομα, ἀνεξαρτήτως τῶν ψυχολογικῶν καὶ συναισθηματικῶν τους ὀψεων καὶ τάσεων, νὰ προσπαθοῦν νὰ εἶναι ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο ὀρθολογικὰ στὶς οἰκονομικῆς φύσεως ἐπιλογές καὶ ἀποφάσεις τους – καὶ ἐν πολλοῖς νὰ τὸ κατορθώνουν. Ὑπάρχουν ἐξαιρέσεις, ἀλλὰ εἶναι αὐτὲς πού «ἐπιβεβαιώνουν τὸν κανόνα». Ὑπὸ μίαν ἔννοια, ὁ ὀρθολογισμὸς στὰ οἰκονομικὰ ἀντιστοιχεῖ στό «ὑπὸ κανονικὲς συνθῆκες» τῆς φυσικῆς καὶ τῆς χημείας.

45. A. Sen, "Freedom of Choice - Concept and Content", *European Economic Review* 32 (1988), σσ. 269-294.

ὁποῖες οἱ ἐπιμέρους ἐναλλακτικὲς ἐπιλογὲς ἀλληλοεξαρτῶνται καὶ ἀλληλοχαρακτηρίζονται. Γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὸ δραματικὸ παράδειγμα ποὺ ὁ ἴδιος φέρνει, «ἂν δὲν ἔχεις νὰ τραφεῖς, δὲν μπορεῖς νὰ νηστεύσεις». Ἡ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ αὐτὸ ποὺ κάνει (καὶ στὶς δύο περιπτώσεις δὲν λαμβάνει τροφή), ἀλλὰ ἀπὸ τὸ κατὰ πόσον εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ πράξει κάτι διαφορετικὸ (κατέχοντας τροφίμα), ἀσχέτως ἂν καὶ τότε ἐπέλεγε νὰ μὴν τραφεῖ. Τότε μόνο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ἐπέλεξε νὰ νηστεύσει. Ἀλλὰ καὶ σὲ βιωματικὸ ἐπίπεδο, ἡ στέρηση διαθέσιμης τροφῆς ἀπὸ ἕναν ἄνθρωπο ποὺ ἔχει ἐπιλέξει νὰ νηστεύσει ἀλλάζει τὴ νοηματοδότηση τῆς ἐπιλογῆς του: ἐν τῇ ἀπουσίᾳ τροφίμων χάνεται ἡ ἀξία τῆς νηστείας, ἢ ὁποῖα εἶναι ἄσκηση αὐτοπειθαρχίας καὶ αὐταπάρνησης καὶ ὄχι ἀναγκαστικὴ διαιτολογικὴ πρακτικὴ.

Ἔτσι, τὸ εὖρος καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν καθίσταται αὐταξία. Μεθοδολογικά, μπορούμε καὶ αὐτὴ τὴ διάσταση νὰ τὴν ἀντιληφθοῦμε ἐργαλειακά: ἀκόμη καὶ ἂν ἔχουμε «ἐντὸς μας» σαφεῖς προτιμήσεις, δὲν ἔχουμε συνείδηση ἐκ τῶν προτέρων τοῦ τί ἐπιθυμοῦμε, ἀλλὰ τὸ διαπιστώνουμε, ὀρθολογικὰ καὶ δομημένα, ὅταν «ἐξετάζουμε τὶς ἐπιλογές μας». Τὸ εὖρος καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἔτσι καὶ ὡς ἐργαλεῖο αὐτογνωσίας, καθὼς οἱ ἐναλλακτικὲς ἐπιλογὲς καλύπτουν τὶς ἀδυναμίες τῆς φαντασίας μας ἢ ἀναπληρώνουν τὸν χρόνο ποὺ δὲν εἶχαμε νὰ διαθέσουμε γιὰ νὰ τὰ φαντασθοῦμε ὅλα αὐτά. Ἐπιπλέον, ἡ εἰσαγωγὴ τῆς διάστασης τοῦ αὐριο κάνει τὸ πλῆθος τῶν ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν μας νὰ βιώνεται καὶ ὡς μέτρο ἐλευθερίας: τώρα δὲν γνωρίζουμε ποιοὶ ἀκριβῶς θὰ εἴμαστε καὶ τί ἀκριβῶς θὰ ἐπιθυμοῦμε τότε· κατὰ συνέπεια, ὅσο μεγαλύτερο τὸ σύνολο ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν, τόσο μικρότερη ἢ πιθανότητα νὰ βιώσουμε τὸν περιορισμό, καὶ ἄρα τὴ μείωση τῆς ἐλευθερίας σὲ κάποια τῆς μορφῆ. Ἀλλὰ γιὰ νὰ βιώσουμε σήμερα αὐτὴν τὴν αὐξημένη διασφάλιση ὅτι δὲν θὰ περιορισθοῦμε αὐριο, ἐπιθυμοῦμε αὐτὸ τὸ εὐρὸν σύνολο ἐπιλογῶν νὰ τὸ ἔχουμε ἤδη ἀπὸ σήμερα⁴⁶.

Αὐτὸ μᾶς ὁδηγεῖ στὴ δεύτερη θεμελιώδη δυαδικὴ διάσταση ποὺ ἐπισημαίνει καὶ ὁ Sen στὸ ἄρθρο του: τὴν «ἀρνητικὴ» καὶ τὴ «θετικὴ»

46. Ἡ, παραφράζοντας τὸ κοινῶς λεγόμενο, «κάλιο δέκα καὶ στὸ χέρι παρὰ πέντε καὶ καρτέρι».

προσέγγιση τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐπιλογῆς. Ἡ ἀρνητικὴ προσέγγιση κατανοεῖ τὴν ἐλευθερία ὡς ἀπουσία περιορισμῶν καὶ ἐπομένως ἀντιμετωπίζει τὴ μείωση τῶν περιορισμῶν ὡς αὐξηση τοῦ βαθμοῦ ἐλευθερίας, κάτι συμβατὸ μὲ ὅσα ἀναπτύξαμε προηγουμένως. Ἡ θετικὴ προσέγγιση στὴν ἐλευθερία ἐστιάζει στὸ τί μπορεῖ ἓνα ἄτομο νὰ κάνει καὶ νὰ εἶναι. Ἡ κρίσιμη διάσταση, ποὺ κάνει τὶς δύο προσεγγίσεις οὐσιωδῶς διαφορετικές, εἶναι ὅτι στὴν πράξη ἢ ὑπαρξῆ ἢ μὴ «περιορισμῶν» ἀξιολογεῖται ὡς πρὸς θεσμοθετημένους ἢ ἄτυπους ἀλλὰ εὐθείς περιορισμοὺς ποὺ ἐπιβάλλονται καὶ ὄχι μὲ βάση κάποια ἐλαστικώτερη, εὐρύτερη ἔννοια περιορισμῶν ποὺ προκύπτουν. Ἡ ἀρνητικὴ προσέγγιση στὴν ἐλευθερία ἐπιλογῆς ἐνδιαφέρεται γιὰ τοὺς «κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ» καὶ ἅπαξ καὶ κριθεῖ ὅτι αὐτοὶ ἀφήνουν ἐπαρκῆ περιθώρια ἐπιλογῆς καὶ δράσης, ἢ ἔκβαση τοῦ παιχνιδιοῦ εἶναι πλήρως ἀποδεκτὴ, ὅποια κι ἂν εἶναι. Ἡ θετικὴ προσέγγιση τῆς ἐλευθερίας ἐπιλογῆς ὅμως ἐστιάζει στὴν ἔκβαση τοῦ παιχνιδιοῦ, προσδιορίζει ἓνα σύνολο ἀποδεκτῶν ἐκβάσεων καὶ κινεῖται ἀντίστροφα, ἐπιδιώκοντας νὰ μορφοποιήσῃ τοὺς κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ μὲ τρόπον ὥστε νὰ ὀδηγοῦν στὸ ἀποδεκτὸ σύνολο ἐναλλακτικῶν ἐκβάσεων καὶ μόνο.

Γιὰ νὰ ἐπεκτείνουμε ἓνα ἄλλο παράδειγμα τοῦ Sen, ἓνας πεινασμένος ἀνεργος, στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν τοῦ ἔχει ἀπαγορευθεῖ εἶτε ἀπὸ τὸ κράτος εἶτε ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο φορέα νὰ ἀναζητήσῃ ἐργασία (καὶ στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν τοῦ ἔχουν κατασχεθεῖ/ὑφαρπαχθεῖ περιουσιακὰ στοιχεῖα), δὲν βιώνει, ὑπὸ τὴν «ἀρνητικὴ» προσέγγιση, «περιορισμὸ τῆς ἐλευθερίας του», μιᾶς καὶ δὲν τοῦ ἔχει ἐπιβληθεῖ κάποιος περιορισμὸς. Ἡ ἀνεργία καὶ ἡ πείνα προέκυψαν ὡς ἔλλειψη περιουσίας (ποὺ προέκυψε καὶ δὲν ἐπιβλήθηκε), ἀλλὰ καὶ ἔλλειψη συνταύτισης τοῦ ἰδίου μὲ τὸ τοπικὸ οἰκονομικὸ περιβάλλον. Ἐάν ζεῖ σὲ χώρα στὴν ὁποία ὑπάρχει πλήρης ἐλευθερία μετακίνησης καὶ μετεγκατάστασης, θὰ μπορούσε νὰ μετακινήθεῖ πρὸς ἀναζήτηση ἐργασίας. Κατὰ συνέπεια, ἐφ' ὅσον δὲν τὸ κάνει, ἔχει τελικὰ ἐπιλέξει νὰ παραμείνῃ ἀνεργος καὶ πεινασμένος (ὑπὸ τὴν ἀριστοτελικὴ διάκριση μεταξὺ ἐπιλογῆς καὶ βουλήσεως). Ἡ «θετικὴ» προσέγγιση στὴν ἐλευθερία ἐπιλογῆς ὅμως θὰ ρωτήσῃ: εἶναι δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου νὰ μὴν ὑποσιτίζεται; Εἶναι δικαίωμα τοῦ ἀτόμου νὰ μὴν ξεριζώνεται ἀπὸ τὴν πολιτισμικὴ καὶ πολιτιστικὴ του κοιτίδα; Ἐάν ἡ ἀπάντηση εἶναι ναί, τότε ἡ θετικὴ προσέγγιση βλέπει

ὅτι ἡ ἐπιλογή πού ἐπὶ τῆς οὐσίας δίδεται στὸ ἄτομο εἶναι «πεῖνα ἢ ὑποχρεωτικὴ μετανάστευση» καὶ καμμία ἀπὸ τὶς δύο ἐκβάσεις δὲν εἶναι ἀποδεκτὴ.

Ἡ ἀρνητικὴ προσέγγιση τείνει νὰ κυριαρχεῖ στὶς πρακτικὲς διευθετήσεις στὸν πολιτικὸ καὶ κοινωνικὸ χῶρο διότι ἀπαιτεῖ τὸν προσδιορισμὸ ἑνὸς πολὺ μικρότερου ἀριθμοῦ δικαιωμάτων, καὶ μάλιστα σὲ ἐπίπεδο ἀφαίρεσης τέτοιο, πού συνήθως τυγχάνει (συγκριτικά) εὐκόλης συναίνεσης καὶ συμφωνίας. Ἀκολουθῶς, μετῶμε περιορισμούς (πού θέλουμε νὰ εἶναι ὀλιγάριθμοι) καὶ ὄχι δικαιώματα. Ἀντίθετα, ἡ θετικὴ προσέγγιση στὴν ἐλευθερία ἐπιλογῆς ἀπαιτεῖ τὸν προσδιορισμὸ πολὺ πῶς συγκεκριμένων καὶ ἄρα περισσότερων δικαιωμάτων καὶ ἐδῶ παρατηροῦνται οἱ μεγαλύτερες ἀποκλίσεις καὶ συγκρούσεις στὴν κοινωνικὴ σφαῖρα⁴⁷.

Τὰ παραπάνω μᾶς ὀδηγοῦν στὰ ἐξῆς ἐρωτήματα γύρω ἀπὸ τὴν ἐλευθερία ἐπιλογῆς: Ὑπὸ ποία ἔννοια εἴμαστε ἐλεύθεροι νὰ ἐπιλέξουμε, ὅταν τὸ εὖρος τῶν ἐπιλογῶν μας καθορίζεται ἀπὸ ἄλλους, ἢ ἀπὸ δυνάμεις πέραν τοῦ ὁποιοῦδήποτε ἐλέγχου μας ἢ ἔστω πέραν τῆς ὁποιασδήποτε συμμετοχῆς μας; Ὑπὸ ποία ἔννοια ἡ δυνατότητα ἐπιλογῆς πραγματώνει τὴν ἐλευθερία, ὅταν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐπιλέξουμε, καὶ δὲν ἔχουμε τὴν δυνατότητα νὰ ἀπέχουμε ἀπὸ τὴν ἐπιλογή; Τὸ ποιὸς συμμετεῖχε στὸν προσδιορισμὸ τῶν ἐναλλακτικῶν ἐπιλογῶν μας καὶ πῶς προσδιορίσθηκε τὸ σύνολο αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ πόσον ὑπάρχει ἐλευθερία ἀποχῆς ἀπὸ τὴν πράξη ἐπιλογῆς καθ' αὐτὴν ἀποτελοῦν σημαντικὰ στοιχεῖα στὸν χαρακτηρισμὸ καὶ τὴν ἀξιολόγηση τῶν διαθέσιμων ἐπιλογῶν καὶ τοῦ κατὰ πόσον ὑλοποιοῦν μίαν κατάσταση ἐλευθερίας ἢ ὄχι.

Ὑπὸ ἓνα τέτοιο πρίσμα, ὁ Joseph Schumpeter εἶχε μίαν δυσάρεστη διαπίστωση νὰ κάνει⁴⁸: «Τὰ οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ πράγματα κινοῦνται μὲ τὴ δική τους δυναμικὴ καὶ οἱ καταστάσεις πού προκύπτουν ἐπιβάλλουν στὰ ἄτομα καὶ τὶς ὀμάδες νὰ συμπεριφέρονται

47. Ὅπως σημειώνει ὁ Sen (ὀ.π., σ. 275), σὲ πολλοὺς καταγεγραμμένους λιμούς ἢ πείνα δὲν προέκυψε λόγω ἔλλειψης ἀγαθῶν ἀλλὰ λόγω τῆς κατάρρευσης τῶν δικαιωμάτων ἐπὶ ἀγαθῶν μέρους τοῦ πληθυσμοῦ.

48. J. A. Schumpeter, *Socialism, Capitalism, and Democracy* (1η ἔκδ. 1942), Routledge, London & New York 1976, σσ. 129-130.

μὲ συγκεκριμένους τρόπους, ἀνεξαρτήτως τῆς ἐπιθυμίας τους, ὄχι καταστρέφοντας τὴν ἐλευθερία τους νὰ ἐπιλέξουν ἀλλὰ διαμορφώνοντας τὴ νοοτροπία ἐπιλογῆς καὶ περιορίζοντας τὶς δυνατότητες καὶ τὶς ἐναλλακτικὲς πρὸς ἐπιλογή». Ὁ Schumpeter δὲν ἐπικαλεῖται ἐδῶ τὸ κράτος καὶ τὴν κυβέρνηση, ἀλλὰ τὰ «οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ πράγματα». Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μᾶς ὑποδεικνύει διακριτικὰ τὸ τελικὸ ἐμπόδιο ποὺ φαίνεται νὰ ὀρθώνεται μπροστὰ στὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία: Δὲν εἶναι «ἡ ἐλευθερία τοῦ ἄλλου», ἀλλὰ ἡ ἴδια ἡ κοινωνία.

6. *Laissez-faire* ὡς ἐλευθερία

Τὰ σοσιαλιστικὰ καθεστῶτα τοῦ 20οῦ αἰ. ἐπέκριναν τὰ ἀντίστοιχα καπιταλιστικὰ σὲ οἰκονομικοὺς ὅρους: στὰ τελευταῖα κυριαρχοῦσε ἡ οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση, ποὺ μετέτρεπε κάθε πολιτικὴ ἐλευθερία σὲ ψευδαίσθηση. Ἡ κριτικὴ ἀπὸ τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ἐρχόταν σὲ πολιτικοὺς ὅρους: ἡ πολιτικὴ καταπίεση καὶ οἱ διώξεις ἀντιφρονούντων ἔκαναν τὶς σοσιαλιστικὲς χῶρες δικτατορίες ποὺ ἐκμεταλλεύονταν τὸ οὐτοπικὸ ἰδεῶδες τοῦ κομμουνισμοῦ ὡς ἰδεολογικὸ κάλυμμα. Ὅμως, ποιὸς ὁ ρόλος τοῦ κεντρικοῦ οἰκονομικοῦ σχεδιασμοῦ σὲ αὐτὴν τὴν ἀπώλεια προσωπικῆς καὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας; Ποιὰ ἡ ἐπιρροὴ τῆς οἰκονομικῆς ὀργάνωσης μιᾶς κοινωνίας στὴν πολιτικὴ τῆς πραγματικότητα καὶ στὴν καθημερινότητα τῶν ἀτόμων;

Ἡ λεγόμενη «Αὐστριακὴ Σχολή» εἶχε τὴν ἀπάντηση: ὁ κρατικὸς ἔλεγχος καὶ ἡ καταπίεση τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος εἶναι ποὺ ὀδηγοῦν στὴν πολιτικὴ καταπίεση. Γνωστότερος ἴσως ἐκπρόσωπος τῆς σχολῆς αὐτῆς εἶναι ὁ Friedrich Hayek, ποὺ ἔλαβε τὸ βραβεῖο Νομπέλ οἰκονομικῶν γιὰ τὸ 1974⁴⁹. Σὲ βιβλία ἐντυπωσιακῶν τίτλων ὅπως: *Road to Serfdom* («Ὁ δρόμος πρὸς τὴ δουλοπαροικία»⁵⁰-1944), ὁ

49. Γιὰ τὴν ἀκρίβεια, ἔλαβε τὸ “Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel”. Ὁ ἴδιος ὁ Ἄλφρεντ Νομπέλ δὲν προδιέγραψε στὴ διαθήκη του βραβεῖο γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ τὸ κοινῶς ὀνομαζόμενο «Νομπέλ οἰκονομικῶν» δόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1969. Κατ’ οἰκονομίαν, θὰ συνεχίσουμε νὰ τὸ ἀποκαλοῦμε ἔτσι.

50. Στὰ ἑλληνικὰ τὸ βιβλίο ἔχει μεταφραστεῖ ὑπὸ τὸν τίτλο: Ὁ δρόμος πρὸς τὴ δουλεία.

Hayek ανέπτυξε τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ κοινωνικὴ ἐλευθερία δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει καὶ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ στὸ παρελθὸν χωρὶς ἐλευθερία στὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα. Προσπάθειες κεντρικοῦ σχεδιασμοῦ τῆς οἰκονομίας, μὲ ὅποιεςδήποτε προθέσεις, ὀδηγοῦν ἀναπόφευκτα στὸν ὀλοκληρωτισμὸ καὶ σὲ αὐταρχικὰ καθεστῶτα⁵¹. Ὁ Hayek ἀναγνώριζε βεβαίως ὅτι ὑπάρχουν καταστάσεις πού ἡ ὑπαρξὴ ἐνὸς κεντρικοῦ κυβερνητικοῦ μηχανισμοῦ παρέμβασης εἶναι ἀναγκαία, ἐν πολλοῖς ταυτιζόμενος μὲ αὐτὰ πού ἡ «ρεαλιστικὴ» ἐκδοχὴ τοῦ *laissez-faire* εἶχε ἀναδείξει καὶ στὸ παρελθόν, αὐτὸ ὅμως σήμαινε ἓνα πολὺ πιὸ περιορισμένο κράτος ἀπὸ αὐτὸ πού βίωνε στὴν ἐποχὴ του. Ὁ Hayek «ἔκρουσε τὸν κώδωνα τοῦ κινδύνου» νὰ κυλήσουν βαθμιαία οἱ δυτικὲς κοινοβουλευτικὲς δημοκρατίες σὲ ἓνα σύστημα οἰονομικῆς κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπου τὸ κράτος, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν κατέχει ἐπίσημως τὰ μέσα παραγωγῆς, μέσῳ τῆς ὑπερβολικῆς φορολογίας καὶ τῆς ἀνάληψης δράσεων πού παραγκωνίζουν τὸν ἰδιωτικὸ τομέα καθίσταται ἐλεγκτὴς καὶ ἐπὶ τῆς οὐσίας ἰδιοκτῆτης τοῦ παραγόμενου προϊόντος, ἀφήνοντας στὸν ἰδιωτικὸ τομέα τὸν ρόλο τοῦ ὑποταγμένου παραγωγοῦ· ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπίκληση τῆς δουλοπαροικίας.

Ὁ δεύτερος πυλώνας τῆς ἀντίδρασης ἐνάντια στὴν ἐπέκταση τῶν ὁρίων καὶ τῆς ἰσχύος τοῦ κράτους στὸν χῶρο τῶν οἰκονομικῶν ἰδεῶν δὲν ἦταν μία σχολὴ σκέψης ἀλλὰ ἓνας ἄνθρωπος: ὁ Ἀμερικανὸς οἰκονομολόγος Milton Friedman (Νομπέλ οἰκονομικῶν, 1976). Πολυγραφότατος τόσο στὸ ἐπιστημονικὸ ὅσο καὶ στὸ πολιτικό-κοινωνικὸ ἐπίπεδο, ὁ Friedman συνέβαλε ἰδιαίτερα στὸ νὰ μὴν καταστῆ τὸ *laissez-faire* θέμα συζήτησης μεταξὺ ἀκαδημαϊκῶν καὶ τεχνοκρατῶν ἀλλὰ νὰ διατηρηθεῖ μία ἰδεολογικὴ καὶ φιλοσοφικὴ ταυτότητα καὶ μία πνευματικὴ παρουσία στὸν εὐρύτερο δημόσιο διάλογο. Ἡ βασικὴ του θέση συμυκνώνεται στὴν Εἰσαγωγὴ καὶ στὰ δύο πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου του *Καπιταλισμὸς καὶ Ἐλευθερία*, πού πρωτοεκδόθηκε τὸ 1962⁵².

Γράφει ὁ Friedman στὴν Εἰσαγωγὴ (σ. 2): «ἡ κυβέρνησις εἶναι ἀναγκαία γιὰ νὰ διατηρηθεῖ ἡ ἐλευθερία μας, εἶναι ἓνα ἐργαλεῖο διὰ τοῦ ὁποῖου μποροῦμε νὰ ἀσκοῦμε τὴν ἐλευθερία μας· ταυτόχρονα ὅμως διὰ τῆς

51. Διακρίνουμε ἐδῶ τὸν ἴδιο ἱστορικὸ ντετερμινισμὸ πού χαρακτήριζε καὶ τὸν Μάρξ.

52. M. Friedman, *Capitalism and Freedom*, 40th anniversary ed., University of Chicago Press, Chicago 2002.

συγκέντρωσης τῆς δύναμης στὴν πολιτικὴ σφαῖρα, εἶναι καὶ μιὰ ἀπειλὴ γιὰ τὴν ἐλευθερία». Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ρόλος τῆς κυβέρνησης πρέπει νὰ εἶναι αἰσθητὰ περιορισμένος. Πέραν τῶν ὑπηρεσιῶν ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἀσφάλειας, διαφύλαξης τοῦ νόμου καὶ τῆς λειτουργίας ἀνταγωνιστικῶν ἀγορῶν, γιὰ ὅποιαδήποτε ἄλλη παρέμβαση πρέπει νὰ ὑπάρχουν «ξεκάθαρα καὶ μεγάλα πλεονεκτήματα» προκειμένου αὐτὴ νὰ γίνεται ἀποδεκτὴ.

Ἡ συγκέντρωση τῆς ἰσχύος ἀποτελεῖ τὴ θεμελιώδη ἀπειλὴ ἐδῶ: πρὸς ἀποφυγὴ αὐτῆς τῆς συγκέντρωσης, προκρίνεται ἡ ἀποκεντρωμένη διοίκηση, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν τοπικὴ αὐτοδιοίκηση καὶ συνεχίζοντας μὲ τὸ δέον ἐνὸς ὁμοσπονδιακοῦ κράτους, μὲ ὅσο τὸ δυνατὸ λιγώτερες ἐξουσίες στὴν ὁμοσπονδιακὴ κυβέρνηση. Βεβαίως, ἡ συγκέντρωση ἰσχύος ἐπιτρέπει τὴν ὑλοποίηση εὐρέων καὶ ὁμοιογενῶν πολιτικῶν πρὸς ἀποτελεσματικὰ. Τέτοιες πολιτικὲς (π.χ. σὲ σχέση μὲ τὴ στέγαση, τὴ διατροφή, τὴν ἐκπαίδευση, τὶς μεταφορές) μπορεῖ νὰ βελτιώνουν τὴ ζωὴ καὶ τὴν εὐημερία τῶν ἀνθρώπων, ἀποδέχεται ὁ συγγραφέας⁵³. Ὅμως τὸ τίμημα εἶναι μεγάλο: ἔτσι ἡ πρόοδος τελικὰ ἀντικαθίσταται ἀπὸ στασιμότητα, ἀπὸ μία ὁμοιογενῆ μετριότητα ποὺ ἐξαλείφει τὴν ποικιλία καὶ τὸν πειραματισμό, τὰ ὅποια ὅμως εἶναι αὐτὰ ποὺ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ «κάνουν τοὺς ὑστεροῦντες τοῦ αὔριο νὰ βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο τοῦ σήμερα». Ἡ συγκεκριμένη φράση εἶναι ἀποκαλυπτικὴ. Ὁ Friedman δὲν ὑποστηρίζει ἐδῶ ὅτι ἡ ἐλεύθερη οἰκονομικὴ δραστηριότητα συνεπάγεται κοινωνικοοικονομικὴ κινητικότητα ἢ μείωση τῶν ἀνισοτήτων. Ἡ κοινωνικὴ κινητικότητα διὰ τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος εἶναι μία θεωρητικὴ δυνατότητα ποὺ δὲν δείχνει νὰ ὑλοποιεῖται ἐκτενῶς στὶς καπιταλιστικὲς κοινωνίες, καὶ ἔχει μὲν περάσει στὴ σφαῖρα τοῦ συλλογικοῦ φαντασιακοῦ ὡς διαθέσιμη «εὐκαιρία», μᾶλλον ὅμως ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ συνήθη πρακτικὴ της⁵⁴. Ὁ Friedman δὲν ἀναφέρεται στοὺς ὑστεροῦντες τοῦ σήμερα ποὺ θὰ ξεπεράσουν τὸν μέσο ὄρο τοῦ αὔριο, ἀλλὰ στὸ ἀκριβῶς

53. M. Friedman, *Capitalism...*, ὁ.π., σ. 4.

54. Βλ. π.χ. R. Chetty, N. Hendren, P. Kline and Em. Saez. "Where is the land of opportunity? The geography of intergenerational mobility in the United States", *The Quarterly Journal of Economics* 129, 4 (2014), σσ. 1553-1623. Στὶς Η.Π.Α., ἡ πιθανότητα νὰ βρεθεῖ ἓνα παιδί στὸ ἀνώτερο 1/5 τῆς εισοδηματικῆς κλίμακας ἂν οἱ γονεῖς του βρίσκονται στὸ χαμηλότερο 1/5, εἶναι μόλις 7,5% (σ. 1577, Πίν. 1).

αντίστροφο. Αυτό που υποστηρίζει είναι ότι μέσω της ελεύθερης οικονομικής δραστηριότητας θα υπάρξει μία γενικευμένη βελτίωση της ευμάρειας όλων, όχι ανατροπές θέσης και πλούτου ή κοινωνικο-οικονομική σύγκλιση⁵⁵.

Στα δύο κεφάλαια που ακολουθούν («Η σχέση οικονομικής και πολιτικής ελευθερίας» και «Ο ρόλος της κυβέρνησης σε μία ελεύθερη κοινωνία»), ο Friedman, αφού πρώτα δηλώσει ότι η οικονομική ελευθερία είναι καθ' αυτήν στοιχείο της ελευθερίας του ατόμου και ως τέτοια πρέπει να προστατεύεται και να προάγεται, ακολουθώντας υποστηρίζει ότι η οικονομική ελευθερία αποτελεί αναγκαίο μέσο για την πολιτική ελευθερία (αν και όχι ικανό από μόνο του) για δύο βασικούς λόγους: πρώτον, διαχωρίζεται η οικονομική από την πολιτική ισχύ και έτσι δύναται ή μία να αντισταθμίζει την άλλη. Δεύτερον, μειώνει τις κοινωνικές τριβές. Η λειτουργία της αγοράς απαιτεί μόνον ένα ελάχιστο επίπεδο συμμόρφωσης (μή-βίαιες συναλλαγές, αποχή από πράξεις παραπλάνησης και εξαπάτησης). Αντίθετα, στην πολιτική σφαίρα τελικά, τα αποφασιζόμενα απαιτούν έναν σχεδόν απόλυτο βαθμό συμμόρφωσης, είναι άλλωστε οι νόμοι και οι διατάξεις του κράτους στα όποια αναφερόμαστε. Η εμπειρία όμως έχει δείξει ότι σχεδόν πάντοτε οι αποφάσεις στην πολιτική δεν υποστηρίζονται από ομοφωνία ή έστω καθολική άνοχη, πέραν αυτής που επιτυγχάνεται υπό την απειλή της δίωξης των παραβατών του νόμου. Άρα δεν επιτυγχάνεται πραγματική συμφωνία και, κατά συνέπεια, κάθε πολιτική απόφαση ασκεί πίεση στην κοινωνική συνοχή καθώς έχει μεγάλη πιθανότητα να δημιουργήσει δυσανεμία, άκομη και αίσθημα αδικίας που μπορεί μελλοντικά να οδηγήσει σε βίαιες συγκρούσεις. Όσο περισσότερες λοιπόν δραστηριότητες καλύπτονται και διενεργούνται μέσω μίας ελεύθερης αγοράς, τόσο λιγότερες είναι οι επικίνδυνες για την κοινωνική συνοχή αποφάσεις που πρέπει να ληφθούν στο πολιτικό επίπεδο.

55. Οι όπαδοι του *laissez-faire* χαρακτηρίζονται από αμφιθυμία και διαφορετικές απόψεις σε σχέση με το θέμα της οικονομικής (αν)ισότητας. Π.χ. ο C. S. Simmons, *A positive program for laissez-faire*, Public Policy Pamphlet series αρ. 15, University of Chicago Press, Chicago 1934, προκρίνει την έπιβολή προοδευτικής φορολογίας για τη μείωση των ανισοτήτων (ύψηλότερο ποσοστό φόρου σε ύψηλότερα εισοδήματα).

Υπονοείται φυσικά ότι οι δραστηριότητες που διενεργούνται μέσω της αγοράς αντανακλούν συμφωνία και ο συγγραφέας δεν διστάζει να δηλώσει ότι μόνο πραγματικά έθελοντικές και ελεύθερα επιλεγόμενες τέτοιες συναλλαγές εκπροσωπούν το όραμά του για τις ευεργετικές συνέπειες από τη λειτουργία της αγοράς. Το συχνά εμφανιζόμενο φαινόμενο του άπρόσωπου, δομικού και αποκεντρωμένου οικονομικού καταναγκασμού, ή με άλλα λόγια, το ότι η «ελεύθερη αγορά» δεν ισοδυναμεί ύποχρεωτικά με και δεν διασφαλίζει την «ελεύθερη επιλογή», δεν υπεισέρχεται στην ανάλυσή του. Επί της ουσίας, ο Friedman δεν αντιμετωπίζει το φαινόμενο της οικονομικής ισχύος, πέραν της εύκολης συζήτησης περί «μονοπωλίων». Οι όπαδοι του *laissez-faire* ήταν πάντοτε σαφώς αντίθετοι με την ύπαρξη μονοπωλίων, ή οικονομική ισχύς όμως δεν χρειάζεται να φθάσει σε τέτοια θεαματικά επίπεδα για να άρχισει να έχει αρνητικές συνέπειες επί της ελευθερίας των άλλων⁵⁶.

Το δεύτερο κεφάλαιο κλείνει με την καταγραφή των ρόλων που πρέπει να αναλάβει μία κυβέρνηση, και συναντάμε έδω ένα έν πολλοίς οικείο σύνολο λειτουργιών: έσωτερική και έξωτερική ασφάλεια, δίκαιο, γενικότερη έποπτεία, διασφάλιση και συντεταγμένη αλλαγή των «κανόνων του παιχνιδιού», λειτουργία ή διαχείριση φυσικών μονοπωλίων, αντιμετώπιση αρνητικών έξωτερικών οικονομιών.

Αυτό ήταν το άρωμα των φιλοσοφικών επιχειρημάτων υπέρ του *laissez-faire* στον 20ό αιώνα. Η σύμφυση των απόψεων Αυστριακής Σχολής και M. Friedman (και γενικότερα της «Σχολής του Σικάγο») δημιούργησε ένα συμπαγές μέτωπο στον δημόσιο χώρο των ιδεών που αντιτίθετο στην κρατική επέκταση της έποχής, με δύο όψεις: ευθεία υποστήριξη της οικονομικής ελευθερίας ως αξίας και ευεργετικής συνθήκης αύτης καθ' έαυτήν και αδιάλειπτη κριτική του κρατικού τομέα, ο οποίος έξιωνόταν με κάθε ευκαιρία (και προφανώς δημαγωγικά) με τα παρατηρούμενα στίς χώρες του κρατικού σοσιαλισμού. Έτσι

56. Ο C. S. Simmons στην παμφλέτα του *A positive program for laissez-faire*, σσ. 19-21, προτείνει δρακόντειους έλέγχους και απαγορεύσεις στο μέγεθος και στη δραστηριότητα των άνωνύμων έταιρειών (*corporations*), προκειμένου, όχι άπλως να αποφευχθούν τά «μονοπώλια», αλλά και ή οποιαδήποτε συγκέντρωση οικονομικής δύναμης μέσω δημιουργίας όμίλων στο μετοχικό επίπεδο, ή ενιαίου έλέγχου στο διοικητικό επίπεδο. Για τον Simmons αυτά τά μέτρα άποτελούσαν μέρος του ελάχιστου άναγκαίου πλαισίου προκειμένου να διασφαλισθεί ή ελεύθερη οικονομική δραστηριότητα.

από τη δεκαετία του 1980 και έντεϋθεν, όταν άρχισε να διαφαίνεται (και άκολούθως συνέβη) ή κατάρρευση του σοσιαλιστικού μοντέλου κοινωνικής και οικονομικής όργάνωσης, τó δόγμα του *laissez-faire* επανέκαμψε, λαμπρυνόμενο από την γεωπολιτική επικράτηση του καπιταλισμού. Είναι μαζί μας τὰ τελευταία σαράντα χρόνια, όμως αὐτή τή φορά, είναι κάτι καινούργιο⁵⁷.

Φαινομενικά όλα και πάλι περιστρέφονται γύρω από τόν οικονομικό ρόλο του κράτους και τó πώς αὐτό είχε δραματικά άποκλίνει από τήν άρχή τής μή-παρεμβατικότητας τὰ προηγούμενα πενήντα χρόνια. Στην πραγματικότητα αὐτό τó *laissez-faire*, έμφανιζόμενο σε μία χρονική στιγμή που ή καπιταλιστική ανάπτυξη είναι πολύ πιό ώριμη και αὐτόβουλη από ό,τι σε όποιαδήποτε στιγμή στο παρελθόν, εκπροσωπεί τó αίτημα καθενός οικονομικώς επιχειροῦντος άτομου για τήν πραγμάτωση μιās πρακτικής ατομικής έλευθερίας, μιās έλευθερίας δια τής πράξεως κάποιου και όχι δια τής μή-πράξεως κάποιου άλλου.

Ή φιλοσοφική θεμελίωση αὐτοῦ του αίτήματος είχε προηγηθεί κατά εκατόν πενήντα χρόνια. Στις άρχές του 19ου αϊ. ό Γερμανός φιλόσοφος Χέγκελ, τόν όποιο συχνά ένθυμούμαστε ως άπολογητή του σύγχρονου, γραφειοκρατικού και έν ανάγκη αὐταρχικού και άνελεύθερου κράτους, θεμελίωσε τήν ατομική ιδιοκτησία ως πρωτογενή έκφραση τής έλευθερίας στο έργο του *Φιλοσοφία του Δικαίου*⁵⁸, όπου ένδεικτικά⁵⁹ διαβάζουμε: «...ή ιδιοκτησία είναι ή πρώτη ένσάρκωση τής έλευθερίας και συνεπώς ένας οὐσιώδης σκοπός καθ' έαυτόν»⁶⁰. Όπως σχολιάζει ό Χέρμπερτ Μαρκούζε: «Ή άνάλυση τής έλεύθερης βούλησης από τόν Χέγκελ δίνει στην ιδιοκτησία ένα χώρο μέσα στην ίδια τή σύνθεση του ατόμου, στην έλεύθερη βούλησή του. Ή έλεύθερη βούληση γεννιέται ως

57. Τó προσωνύμιο του *laissez-faire* τήν περίοδο αὐτή είναι «νεοφιλελευθερισμός» (neo-liberalism). Άκόμη και σήμερα είναι αντικείμενο συζήτησης τó κατά πόσον αὐτό άποτελεί έπιτυχημένη συμπύκνωση ένός ιδεολογικού, πολιτικού και κοινωνικο-οικονομικού ρεύματος, ή είναι άπλώς ένα προσωνύμιο, χρήσιμο για λόγους συντομίας. Για μία εις βάθος μελέτη του «νεοφιλελευθερισμού» στη Μ. Βρετανία τήν περίοδο αὐτή από τή σκοπιά τής ιστορικής έπιστήμης βλ. A. Davies, B. Jackson and Fl. Sutcliffe-Braithwaite (έπιμ.), *The Neoliberal Age? Britain since the 1970s*, UCL Press, London 2021.

58. G. W. F. Hegel, *Elements of the Philosophy of Right* (1821), μετάφρ. H. B. Nisbet, Cambridge University Press, Cambridge 1991, Section I "Property".

59. Ό.π., §45.

60. Ή έμφαση δική μας.

απόλυτη βούληση για έλευθερία. Αυτή είναι ή “ιδέα του δικαίου” και είναι ταυτόσημη με την έλευθερία καθ’ έαυτήν. Είναι όμως άπλως ή ιδέα του δικαίου και της έλευθερίας. Η ύλοποίηση της ιδέας αρχίζει όταν το χειραφετημένο άτομο διακηρύσσει και υποστηρίζει τη βούλησή του ως έλευθερία να ιδιοποιείται»⁶¹. Κατά τον Χέγκελ, έλευθερία χωρίς ιδιοκτησία δεν υπάρχει. Όμως ιδιοκτησία χωρίς δικαίωμα χρήσης και διάθεσης αυτής δεν είναι ιδιοκτησία. Αυτό το δικαίωμα αυτόμάτως συνεπάγεται το *laissez-faire* ως θέσφατο. Η προσέγγιση του Χέγκελ οδηγεί στην ίδια απάντηση του *laissez-faire* («αφήστε μας να πράξουμε»), αλλά αλλάζει κρίσιμα το ερώτημα, πού πλέον γίνεται «τί πρέπει να κάνουμε για να υπάρξετε». Ως απάντηση σε αυτό το ερώτημα, τό «αφήστε μας να πράξουμε» τοποθετείται στο ήθικό και ιδεολογικό άπυρόβλητο της σύγχρονης έποχής, αφού τό μοναδικό ίσως σημείο καθολικής συμφωνίας μεταξύ των μελών του ανθρώπινου είδους φαίνεται πως είναι τό δικαίωμα του ατόμου να υπάρχει. Όμως έτσι, όχι πλέον μόνον ή κυβέρνηση, αλλά τό ίδιο τό «κοινό συμφέρον» μετατρέπεται σε αναγκαίο κακό, πού όσο συρρικνώνεται δια του διαμελισμού του σε ιδιωτικά συμφέροντα, τόσο περισσότερο διευκολύνει την ατομική ύπαρξη και έλευθερία.

Η μετατόπιση της έμφασης είναι ουσιώδης: ή σπάνις των πόρων και ή ανάγκη μετασχηματισμού του περιβάλλοντος για την ανθρώπινη επιβίωση κάνει την παραγωγική διαδικασία να φαντάζει –και συχνά να είναι– μία υποδουλωτική ανάγκη. Η διεκδίκηση έλευθερίας στην ενεργητική οικονομική δραστηριότητα επιδιώκει δια μιας να μετατρέψει αυτήν τη δουλεία σε άπελευθερωτική χειραφέτηση. Το *laissez-faire* δεν είναι πλέον τό σύνθημα ενάντια στον κρατικό παρεμβατισμό, ό όποιος μόνο να άποτύχει μπορεί, είτε διότι είναι άφύσικος, είτε διότι είναι άστοχος και άντιπαραγωγικός, είτε διότι οδηγεί στον πολιτικό αυταρχισμό. Γίνεται σημαία μιας έκστρατείας για την ανθρώπινη αυτοπραγμάτωση, για την εκπλήρωση των δυνατοτήτων του έαυτού, για τη μαζική άνθηση του ανθρώπου, όπως τό έθεσε πρόσφατα ό Edmund Phelps⁶² (Νομπέλ οικονομικών, 2006), ή λιγώτερο ποιητικά,

61. Χ. Μαρκούζε, *Λόγος και Έπανάσταση* (1941), μετάφρ. Γ. Λυκιαρδόπουλος, έκδ. Ίψιλον, Αθήνα 1985, σ. 189.

62. Ed. Phelps, *Mass flourishing: how grassroots innovation created jobs, challenge, and change*,

για τή μαζικοποίηση τοῡ σουμπετεριανοῡ καινοτόμοῡ επιχειρηματία (*entrepreneur*).

Όμως, μία πορείᾱ ἀπελευθέρωσης̄ εἶναι ριζοσπαστική καῑ ἄν διακοπεῖ, ματαιώνεται. Ἔτσι, τείνεῑ ἀναπόδραστᾱ στο̄ ἄκρο της: τὸ *laissez-faire* μετὰ ἀπὸ ὅλες τις μεταμορφώσεις τοῡ μέσα στοὺς αἰῶνες καῑ τοὺς πολιτισμούς, κατέληξε̄ στὴ σύγχρονη̄ ἐποχὴ νὰ ἔχει γίνεи σημαίᾱ τῆς ἐκστρατείας̄ γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση̄ τοῡ ἀτόμοῡ ἀπὸ τὴν κοινωνία. Αὐτὴ εἶναῑ μία «ἐκστρατεία» ποὺ δὲν διακηρύσσεται, δὲν προπαγανδίζεται, οὔτε ποτὲ δηλώνεταῑ εὐθέως̄ ὡς τέτοια. Δεδομένοῡ ὅτι τὸ ἄτομο̄ δὲν μπορεί̄ (οὔτε ἐπιθυμεῖ) νὰ ἀποκοπεῖ̄ ὕλικά ἀπὸ τὴν κοινωνία, ἢ «ἀπελευθέρωση» αὐτὴ μπορεί̄ νὰ πάρεῑ μόνο τὴ μορφή τῆς ὑποδούλωσης̄ τῆς κοινωνίας̄ στο̄ ἄτομο (καῑ ὄχι πιά στὴν ἀργόσχολη̄ τάξη τοῡ Θ. Βέμπλεν). Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν θὰ συμβεῖ̄ στὴ σφαῖρα τῆς πολιτικῆς̄ διὰ τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ καῑ τῆς φυσικῆς̄ βίας, ἢ στὴ σφαῖρα τῆς κοινωνικῆς̄ ὀργάνωσης̄ μέσω̄ κληρονομημένων̄ δικαιωμάτων, ἀλλὰ διὰ τοῦ πλοῦτου καῑ τῆς οικονομικῆς̄ δύναμης̄ ὅπως καῑ ἂν αὐτὴ ἀποκτᾶται. Ἡ κοινωνίᾱ δὲν ὑποδουλώνεταῑ στο̄ ἄτομο̄ θεσμικά, ἀλλὰ συναλλακτικά. Βεβαίως, αὐτὴ εἶναῑ ἢ πρόθεση, ὄχι ὑποχρεωτικά̄ πάντοτε τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα. Ὅταν ὅμως τὸ ἄτομο̄ μετατρέπεταῑ σὲ ὑψιστὴ προτεραιότητα, ἢ κοινωνίᾱ τείνεῑ νὰ ὑπάρχεῑ μόνο καῑ μόνο ὥστε ὅλοι νὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρίᾱ νὰ εἴμαστε̄ ἐμεῖς τὸ ἄτομο̄ ποὺ θὰ ἐπιβάλλεῑ τὸν ἑαυτό τοῡ ὡς προτεραιότητα⁶³. Τὸ ὅτι, ὅπως σημειώσαμε̄ νωρίτερα, αὐτὸ δὲν δείχνεῑ νὰ συμβαίνεῑ ὅσο συχνὰ θὰ θέλαμε̄ ἢ νομίζουμε, δὲν μᾶς ἀποθαρρύνεῑ («ἅμα παίζεις, ὅλα παίζονται»). Ἔστω καῑ ὡς λαχεῖο, αὐτὴ εἶναῑ ἢ δυνατικὴ̄ μικρο-πιθανότητᾱ ποὺ δείχνεῑ νὰ δονεῖ̄ τὸ παρόν⁶⁴.

Princeton University Press, Princeton 2013.

63. Βλ. καῑ τὴ σύγχρονη̄ ἀγγλοσαξωνικὴ̄ ἰδιωματικὴ̄ ἔκφραση̄ “f...-you money”. Ἡ «εὐγενής» παρότρυνση̄ ἀπευθύνεταῑ πρὸς πάντες ἄλλους, κατὰ περίπτωσιν. Εἶναῑ ἐκεῖνο τὸ ἐπίπεδο̄ τοῦ πλοῦτοῡ ποὺ ἐπιτρέπεῑ στο̄ ἄτομο̄ κατ’ ἀρχὰς νὰ στείλεῑ τὸν ἐργοδότη̄ τοῡ «ἀπὸ κεῖ̄ ποὺ ῥθε», τὸ ἀκόμη̄ ὑψηλότερο̄ ποὺ τοῦ ἐπιτρέπεῑ νὰ πράξεῑ οὔτως πρὸς ὅλους τοὺς ἐργοδότες, ἀλλὰ καῑ ἐκεῖνο τὸ ὑψηλότερο̄, ποὺ τοῦ ἐπιτρέπεῑ τὸ αὐτὸ πρὸς τὴν κοινωνίᾱ ὁλόκληρη. Σὲ ἓνᾱ σύστημᾱ ἐλεύθερης̄ οικονομικῆς̄ δραστηριότητας, ὅλοῑ δύνανταῑ νὰ ἐλπίζουν̄ ὅτι θὰ βρεθοῦν̄ σὲ θέση̄ νὰ μποροῦν̄ νὰ κάνουν̄ κάτῑ τέτοιο.

64. Βλ. Al. Alesina, St. Stantcheva, and Ed. Teso, “Intergenerational mobility and preferences for redistribution”, *American Economic Review* 108, 2 (2018), σσ. 521-54.

Αυτό τό «παίγνιο μηδενικού άθροίσματος», αυτή τή ζοφερή έντύπωση ότι μεταξύ άτομου και κοινωνίας τό καλύτερο πού μπορεί νά συμβεί είναι τό νά μή χρειαστεί νά συγκρουσθούν, προσπάθησε νά υπερβεί ό προαναφερθείς Amartya Sen. Τό επιστημονικό του έργο, για τό όποιο έλαβε τό Νομπέλ οικονομικών τό 1998, κορυφώθηκε με τή μελέτη και ανάδειξη τής ανάπτυξης ως έλευθερίας.

7. Η ανάπτυξη ως έλευθερία

Στήν οικονομική επιστήμη, τό ύπο-πεδίο τής οικονομικής ανάπτυξης (*development*) εξέλιχθηκε ιστορικά άπό τήν εξέταση των προκλήσεων πού αντιμετώπιζαν οι «ύπανάπτυκτες» χώρες και έξ αρχής είχε μία ευρύτερη κοινωνικο-οικονομική προσέγγιση πέραν του ζητουμένου τής οικονομικής μεγέθυνσης (αύξηση κατά κεφαλήν παραγόμενου προϊόντος – *growth*), λαμβάνοντας ύπ' όψιν τά έκάστοτε ιστορικά, πολιτικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά κάθε χώρας και δίδοντας επί πλέον έμφαση στό θέμα των παρατηρούμενων ανισοτήτων, βλέποντας όμως αυτά ως εμπόδια ή παράγοντες συνδιαμόρφωσης των έκάστοτε εφαρμοζόμενων στρατηγικών με σκοπό τελικά τήν οικονομική ένδυνάμωση και ευημερία κάθε χώρας. Σε αυτό τό επιστημονικό πεδίο δραστηριοποιήθηκε ό Amartya Sen, πού με τό βιβλίο του *Development as Freedom* επιχείρησε μία ριζοσπαστική αναθεώρησή του, παρουσιάζοντας μία σύνθεση του μέχρι τότε έρευνητικού του έργου⁶⁵.

Ευθύς έξ αρχής ό Sen δηλώνει ότι ή «ανάπτυξη» πρέπει νά ιδωθεί ως ή διαδικασία επέκτασης των πραγματικών έλευθεριών πού οι

όπου οι άτομικές αντίληψεις περι διαγενεακής κινητικότητας στις Η.Π.Α. συστηματικά υπερεκτιμούν τήν πραγματική έκταση τής κινητικότητας. Σε χώρες τις Ευρώπης παρατηρείται έλαφρά ύποεκτίμηση αυτής. Στή βιβλιογραφική έπισκόπησή τής Jo Blanden, "Cross-country rankings in intergenerational mobility: a comparison of approaches from economics and sociology", *Journal of Economic Surveys* 27, 1 (2013), σσ. 38-73, διαπιστώνεται ότι ή διαγενεακή οικονομική κινητικότητα είναι μεγαλύτερη σε χώρες τής ήπειρωτικής Ευρώπης, στόν Καναδά και τήν Αυστραλία, ένω οι Η.Π.Α. και ή Μεγάλη Βρετανία έχουν χαμηλότερο βαθμό κινητικότητας.

65. A. Sen, *Development as Freedom*, Alfred A. Knopf Inc., New York 1999.

άνθρωποι απολαμβάνουν⁶⁶. Ο Sen αντιμετωπίζει την ατομική ελευθερία ως αὐταξία, και ἄρα ως σκοπό, ἀλλὰ και ὡς ἀναγκαῖο μέσο γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἀνάπτυξη. Στὸ κεφ. 3 ἐξετάζει κριτικὰ τρία κυρίαρχα συστήματα δικαιοσύνης (*justice*), ποὺ χρησιμοποιοῦνται εὐρέως γιὰ τὶς ἀναπόφευκτες τελικὰ ἀξιολογικὲς κρίσεις ποὺ ἀπαιτοῦνται σὲ κάθε συζήτηση περὶ ἀνθρώπου (ὠφελιμισμός-*utilitarianism*, φιλελευθερισμός-*libertarianism*, και δικαιοσύνη κατὰ Rawls). Καταγράφει τὶς πολλὲς συνεισφορὲς τοὺς ἀλλὰ και τὰ κενὰ ποὺ παρουσιάζουν και καταλήγει στὴν πρότασή του ὅτι ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης πρέπει νὰ ἐπικεντρωθεῖ εὐθέως στὴν ελευθερία, νοούμενη ὡς ἡ δυνατότητα (*capability*) ποὺ τὸ ἄτομο τελικὰ διαθέτει γιὰ νὰ πράξει αὐτὰ ποὺ χαίρουν τῆς ἐκτίμησής του και ἐπιθυμεῖ νὰ πράξει⁶⁷.

Πῶς διαφοροποιεῖται ἡ τοποθέτηση τοῦ Sen ἀπὸ τοὺς στοχαστὲς ποὺ ἐπισκοπήσαμε μέχρι τώρα, και τὴ δική τους ἔντονη ὑπεράσπιση τῆς ελευθερίας; Ἀναφερόμενος στὸν θεσμὸ τῆς ἀγορᾶς γράφει: «τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἐναντίον τοῦ θεσμοῦ τῆς ἀγορᾶς γενικῶς εἶναι σχεδὸν τόσο παράξενο ὅσο τὸ νὰ εἶναι ἐναντίον τῶν συζητήσεων μεταξὺ ἀνθρώπων (ἀκόμη και ἂν κάποιες συζητήσεις μπορεῖ νὰ εἶναι πολὺ δυσάρεστες και προβληματικές). Ἡ ελευθερία στὸ νὰ ἀνταλλάσσουν οἱ ἄνθρωποι λέξεις, ἀγαθὰ ἢ δῶρα δὲν ἀπαιτεῖ αἰτιολόγηση στὴ βάση τῶν ὁποίων θετικῶν συνεπειῶν ἔχουν αὐτὲς οἱ ἀνταλλαγές· ἀποτελοῦν μέρος τῶν τρόπων ποὺ οἱ ἄνθρωποι ζοῦν στὴν κοινωνία και ἀλληλεπιδροῦν μεταξὺ τους»⁶⁸. Πῶς εἶναι αὐτὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν ἰδεολογία και τὴ φιλοσοφία τοῦ *laissez-faire*;

Ὁ Sen προσδιορίζει πέντε κατηγορίες ελευθεριῶν, οἱ ὁποῖες ἀλληλο-εξαρτῶνται και ἀλληλοενδυναμώνονται. Ὦντας ελευθερίες οἱ ἴδιες εἶναι και αὐταξίες, και ἐπιπροσθέτως ἔχουν και ἰδιαιτέρα θετικὴ ἐπίδραση

66. A. Sen, *Development...*, ὁ.π., σ. 3, πρώτη φράση στὴν Εἰσαγωγή.

67. Ὁ Sen ὀρίζει περαιτέρω τὴ «δυνατότητα» ὡς τὸ σύνολο ἐναλλακτικῶν συνδυασμῶν «λειτουργιῶν» (“*functionings*”), ἔννοιες ποὺ ἔχει ἀναπτύξει ἐκτενῶς σὲ προηγούμενα ἔργα του. Γιὰ μία παρουσίαση τοῦ ἔργου τοῦ Sen, με ἀφορμὴ και ἄξονα τὸ βιβλίο *Development as Freedom*, βλ. D. Gasper. “Development as freedom: taking economics beyond commodities – the cautious boldness of Amartya Sen”, *Journal of International Development* 12, 7 (2000), σσ. 989-1001. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ βασικὸς προβληματισμὸς τοῦ θετικὰ διακείμενου Gasper εἶναι ἡ πιθανότητα τὸ πρόγραμμα τοῦ Sen νὰ καταλήξει κατὰ τὴν πρακτικὴ του ἐφαρμογὴ νὰ εἶναι ἓνα ἐμπλουτισμένο *laissez-choisir* και μόνο.

68. A. Sen, *Development...*, ὁ.π., σ. 6.

στήν οικονομική αποτελεσματικότητα και ευημερία⁶⁹. Ταυτόχρονα όμως είναι και τὰ εργαλεία για τὴν ἐπίτευξη τῆς ἀνθρώπινης ἀνάπτυξης/ἐλευθερίας. Μποροῦν νὰ μετρηθοῦν και γενικώτερα νὰ ἀξιολογηθεῖ ἡ ἔκταση και ἡ ὠριμότητα στήν ὁποία ἔχουν φτάσει. Αὐτὲς εἶναι:

- πολιτικὲς ἐλευθερίες (*political freedoms*), ποὺ ἀφοροῦν τὴ δυνατότητα ἐπιλογῆς τῆς κυβέρνησης και τῶν θεμελιακῶν ἀρχῶν διακυβέρνησης, τὴ δυνατότητα ἐλέγχου και κριτικῆς τῶν Ἀρχῶν, τὴν ἐλευθερία τοῦ Τύπου και τῆς πολιτικῆς ἔκφρασης και δράσης:

- οἰκονομικὲς δυνατότητες (*economic facilities*), ποὺ ἀφοροῦν τὶς εὐκαιρίες ποὺ τὰ ἄτομα ἔχουν για νὰ χρησιμοποιήσουν τοὺς οἰκονομικοὺς πόρους για τοὺς σκοποὺς τῆς κατανάλωσης, τῆς παραγωγῆς και τῆς ἀνταλλαγῆς:

- κοινωνικὲς εὐκαιρίες (*social opportunities*), ποὺ ἀφοροῦν τὶς διευθετήσεις ποὺ μία κοινωνία ἐφαρμόζει για θέματα παιδείας και ὑγείας κυρίως, τὰ ὁποία ἐπηρεάζουν τὴν οὐσιαστικὴ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου νὰ συμμετάσχει στήν κοινωνία ἀλλὰ και νὰ ζήσει καλύτερα:

- ἐγγυήσεις διαφάνειας (*transparency guarantees*), ποὺ σχετίζονται με τὴν ἀνάγκη διαφάνειας, τὴν ἐλευθερία νὰ ἐρχόμαστε σὲ ἐπαφή και νὰ ἀλληλεπιδροῦμε ὑπὸ καθεστῶς ἐντιμότητας, ἐμπιστοσύνης και σαφήνειας:

- προστατευτικὴ ἀσφάλεια (*protective security*), ποὺ προσφέρει ἕνα κοινωνικὸ δίκτυο ἀσφάλειας προκειμένου τὰ ἄτομα νὰ μὴν φτάνουν σὲ καταστάση ἐξαθλίωσης (ἐλευθερία ἀπὸ τὴν ἀνασφάλεια και τὴν πείνα).

Βασικὸ ἀντικείμενο τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ ἐξερευνήσει, χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα παραδείγματα και ἐμπειρικὲς μελέτες, ὄψεις αὐτῶν τῶν ἐλευθεριῶν, και ἰδιαίτερα τὴν ἀλληλεξάρτηση και τὴν ἀλληλεπίδρασή τους, ὥστε νὰ τεκμηριώσῃ και τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιδιώκονται ὅλες μαζί παράλληλα. Ὁ Sen καταρρίπτει τὰ ἐνίοτε ἐπιστημονικὰ και ἐνίοτε προπαγανδιστικὰ ἐπιχειρήματα, σύμφωνα με τὰ ὁποία ὀρισμένες ἐλευθερίες προηγοῦνται ὑποχρεωτικὰ ὡς πρακτικὰ προαπαιτούμενα, κυρίως ἡ οἰκονομικὴ μεγέθυνση ὡς πρὸς τὶς πολιτικὲς ἐλευθερίες (ἐπιχείρημα αὐταρχικῶν καθεστώτων⁷⁰) ἢ ὡς πρὸς τὶς πολιτικὲς πρὸς

69. Ο Sen ποτὲ δὲν λησμονεῖ τὴν οἰκονομολογικὴ του ταυτότητα.

70. A. Sen, *Development...*, ὁ.π., κεφ. 6.

βελτίωση τῆς ποιότητας ζωῆς, σημειώνοντας ὅτι οἱ κοινωνικὲς πολιτικὲς εἶναι ἐξόχως παραγωγικὲς διαδικασίες ἐντάσεως ἐργασίας καὶ ὡς τέτοιες κοστίζουν σὲ ὄρους πόρων πολὺ λιγώτερο στὶς φτωχὲς χῶρες ἀπὸ ὅ,τι στὶς πλούσιες⁷¹. Ἄρα δὲν χρειάζεται νὰ περιμένουν τὴν ἔλευση τῆς οἰκονομικῆς μεγέθυνσης γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν⁷².

Φυσικὰ εἶναι προτιμώτερο νὰ εἶναι κανεὶς πλούσιος καὶ ὑγιῆς παρὰ φτωχὸς καὶ ἄρρωστος. Γινόμαστε ὅμως ὑγιέστεροι λόγω τοῦ ἀτομικοῦ μας πλούτου σὲ μία ἀπευθείας αἰτιώδη σχέση; Ὁ Sen συζητᾷ τὴ σχέση μεταξὺ τοῦ κατὰ κεφαλὴν εἰσοδήματος καὶ τῆς μακροβιότητος καὶ ποιότητας ζωῆς⁷³. Μία ἐπιφανειακὴ ἐξέταση τῶν στοιχείων ἀναδεικνύει τὴ θετικὴ στατιστικὴ συσχέτιση αὐτῶν, κάτι ποὺ φαινομενικὰ ὑποστηρίζει μία αἰτιώδη σχέση ἀπὸ τὸν πλοῦτο στὴν ὑγεία. Μία πιὸ προσεκτικὴ ἀνάλυση ὅμως ἀποκαλύπτει ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπίδραση περνᾷ μέσα ἀπὸ τὶς πολιτικὲς μείωσης τῆς φτώχειας καὶ ἀνάπτυξης κοινωνικῶν συστημάτων ὑγείας. Δὲν ζοῦμε καλύτερα ἐπειδὴ γινόμαστε πλουσιώτεροι καὶ ἔτσι φροντίζουμε ὁ καθένας καλύτερα τὴ ζωὴ καὶ τὴν ὑγεία του· ζοῦμε καλύτερα ὅταν ὁ νεοκτηθεὶς πλοῦτος μας διοχετεύεται ἐν μέρει στὴν ἐνδυνάμωση καὶ ἐπέκταση τῶν «οἰκονομικῶν δυνατοτήτων», τῶν «κοινωνικῶν εὐκαιριῶν» καὶ τῆς «προστατευτικῆς ἀσφάλειας» ὅλων, μέσω τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ποὺ ἔχουμε δημιουργήσει (κρατικῶν καὶ ἄλλων). Αὐτὸ ὑποδεικνύουν τὰ ἐμπειρικὰ στοιχεῖα⁷⁴.

Ὅπως γίνεται φανερό, ἡ κοινωνία εἶναι ἐντόνως παρούσα στὴν προσέγγιση τοῦ Sen. Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου, ὑπὸ τὸν εὐγλωττο τίτλο: «Ἡ ἀτομικὴ ἐλευθερία ὡς κοινωνικὴ δέσμευση», ὁ Sen ὑποστηρίζει τελικὰ ὅτι σκοπὸς τῆς κοινωνίας πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐλευθερία τῶν μελῶν τῆς καὶ μέσο γιὰ τὴν ἐπίτευξη αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ εἶναι ἡ ἀνάπτυξη, ἰδωμένη ὡς διαδικασία ἐπέκτασης τῆς ἐλευθερίας,

71. Βλ. A. Sen, *Development...*, ὁ.π., σσ. 46-49.

72. Στὴν πρόσφατη μελέτη S. Khodaverdian, "The African tragedy: the effect of democracy on economic growth", *Empirical Economics* 62 (2022), σσ. 1147-1175, διαπιστώνεται ὅτι τὸ κύμα ἐκδημοκρατισμοῦ στὴν ὑποσαχάρια Ἀφρική δὲν εἶχε θετικὴ ἐπίδραση στὸ κατὰ κεφαλὴν εἰσόδημα, λόγω τῆς ἀπουσίας παράλληλης ἀνάπτυξης στὶς δομὲς ὑγείας τῶν χωρῶν αὐτῶν.

73. Βλ. A. Sen, *Development...*, ὁ.π., σ. 44.

74. Βλ. A. Sudhir, and M. Ravallion, "Human development in poor countries: on the role of private incomes and public services", *Journal of Economic Perspectives* 7, 1 (1993), σσ. 133-150.

μέσω τῶν ἐπιμέρους κατηγοριῶν ποῦ ἔχει ἀναλύσει προηγουμένως. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὁ Sen ἀπομακρύνεται τόσο ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς κοινωνίας ὡς «ἀναγκαίας/ἀναγκαστικῆς συνάθροισης» ποῦ πρέπει ὅσο τὸ δυνατόν νὰ ὑποχωρήσει καὶ νὰ ἀποδυναμωθεῖ, ἂν ἐπιθυμοῦμε νὰ δοῦμε τὸ ἄτομο ἐλεύθερο, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ θέαση τῆς κοινωνίας ὡς ἓνα «ὀργανικὸ σύνολο» ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἡ ἀτομικότητα ὑποβαθμίζεται, ἀπαξιώνεται καὶ τελικὰ χάνεται. Ὁ Sen δὲν ἀντιπαραθέτει τὸ «κοινὸ καλὸ» στὸ «ἀτομικὸ συμφέρον», οὔτε καὶ ὑποστηρίζει μίᾳ πατερναλιστικῆ προσέγγιση «φροντίδας» τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τοὺς φορεῖς τῆς κοινωνίας. Ἀντιθέτως, καταδεικνύει⁷⁵ ὅτι ἡ κοινωνικὴ ὑποστήριξη καὶ προώθηση τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου ὁδηγεῖ στὴν ἀτομικὴ εὐθύνη καὶ ὑπευθυνότητα, μιᾶς καὶ προκειμένου νὰ ἀναλάβει ἓνας ἄνθρωπος τὴν εὐθύνη μιᾶς πράξης, πρέπει νὰ ἔχει τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δυνατότητα ὄντως νὰ πράξει αὐτήν. Ὅσο μικρότερος εἶναι ὁ βαθμὸς τοῦ θεσμοθετημένου ἢ ἄτυπου καταναγκασμοῦ, τόσο μεγαλύτερο εἶναι τὸ εὖρος τῆς ἐνεργοῦ ἐπιλογῆς, πράξης καὶ ὑπαρξης, καὶ ἀναπόφευκτα τόσο μεγαλύτερη καὶ ἡ εὐθύνη τοῦ κάθε ἀτόμου γι' αὐτά. Στὴ σύνθεση ὅμως τοῦ Sen, ἡ κοινωνία δὲν στέκεται ἀντιμέτωπη στὸ ἄτομο ὡς ὑπόλογο γιὰ πράξεις ποῦ πιθανῶς στρέφονται ἐναντίον της· ἀντιθέτως βρῖσκει στὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία τὸν σκοπὸ τῆς καὶ ἔτσι τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ βιώσει τὴν κοινωνία ὡς τὸν ἐπιθυμητὸ του χῶρο καὶ ὄχι ὡς ἓνα τόπο ἀσφυξίας καὶ φυλακῆς.

Αὐτὸ τὸ ἀναπάντεχο ζευγάρωμα κοινωνίας καὶ ἀτόμου διὰ τῆς ἐλευθεριακῆς ὁδοῦ ἀπὸ ἓναν οἰκονομολόγο ὀλοκληρώθηκε τὰ πρῶτα χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν κατάρρευση τοῦ κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅταν ὁ κόσμος συνειδητοποιοῦσε ὅτι αὐτὴ ἡ κατάρρευση εἶχε δημιουργήσει περισσότερα ἐρωτήματα ἀπὸ ὅσα εἶχε ἀπαντήσει. Γιὰ νὰ παραμείνουμε στὸ ὑπόδειγμα τοῦ Sen, ἀποδείχθηκε πράγματι ὅτι ἡ σοβαρὴ ὑστέρηση μιᾶς κοινωνίας ταυτόχρονα στὶς πολιτικὲς ἐλευθερίες καὶ στὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες κατακρημνίζει τὸ προσδόκιμο ζωῆς ἐνὸς πολιτικοκοινωνικοῦ συστήματος. Ἐνα ἀπὸ τὰ δύο πρέπει νὰ εἶναι διαθέσιμο σὲ ἐπαρκῆ βαθμὸ (ἡ ἐπιβίωση τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος τοῦ Φράνκο στὴν Ἰσπανία μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ἔτσι, ὅπως καὶ ἡ σύγχρονη πραγματικότητα τῆς Κίνας). Ἀποδείχτηκε ἐπίσης ὅτι ἡ

75. A. Sen, *Development...*, ὁ.π., σσ. 283-284.

κεντρική οργάνωση της παραγωγής δέν μπορεί να λειτουργήσει σε τόσο μεγάλο εύρος⁷⁶.

Πιθανώς ιδεολογικά ένισχυμένα από αυτή την κομβική στιγμή της ιστορίας του 20ού αλ. ήταν τρία μεγάλα γεγονότα που έκτυλίχθηκαν πλήρως άμέσως μετά: η άπελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου στη δεκαετία του 1990 μέσω δραστηκής μείωσης των δασμών αλλά και των διοικητικών εμποδίων (ο «γύρος της Ούρουγουάης»)· η μεγάλη απορρύθμιση του χρηματοοικονομικού τομέα στις Η.Π.Α. (κάτι που συνέβαλλε καθοριστικά στην χρηματοοικονομική κρίση του 2008)· και η επανασύσταση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας ως Ευρωπαϊκής Ένωσης (συνθήκη του Μάαστριχτ 1992-1993), η οποία επέβαλε το κράτος ως φύλακα της νομισματικής σταθερότητας, ενώ ταυτόχρονα περιόρισε τις δυνατότητές του στη διαχείριση πόρων (διὰ των περιορισμών στη δημοσιονομική πολιτική)⁷⁷.

Πέραν όμως αυτών, τὰ καπιταλιστικά κράτη του Δυτικού κόσμου δέν είδαν τους δημόσιους τομείς τους να συρρικνώνονται. Δέν υπήρξε αποφίλωση των κρατικών μηχανισμών ή εξέλιξη των ρυθμιστικών παρεμβάσεων του κράτους, ούτε καν κάποια συνολική μείωση αυτών⁷⁸, όπως ίσως θα έπρεπε. Το κοινωνικο-οικονομικό μοντέλο της Δύσεως έπαυσε να έχει ένα «άξιόπιστο» αντίπαλο δέος, αλλά κοιτώντας το απόθεμα δοξασιών του, δέν βρήκε παρά τις αδιάλλακτες προτάσεις του *laissez-faire*. Βάσει αυτών, θα έπρεπε τώρα να προχωρήσουμε σε μία ριζική αναδιάρθρωση των Δυτικών κοινωνιών, αφού ή Ίστορία μας είχε ανακηρύξει όρθους (ήτοι, ακόμη όρθιους), ενώ αυτά που σώριασε στα απορρίμματα της ήταν ο σοσιαλισμός, οί μεγάλοι κρατικοί τομείς

76. Λειτουργεί βεβαίως πλήρως ίκανοποιητικά σε επίπεδο μιās πολυεθνικής εταιρείας με εκατοντάδες εργοστάσια. Είναι δυστυχώς για όλους (πλὴν οίκονομολόγων) θέμα βαθμού, ἄρα μπορεί και χρειάζεται να μετρηθεί. Υπάρχουν κράτη που είναι μικρότερα σε οικονομικό μέγεθος από όρισμένες πολυεθνικές (και πλέον υπέρ-έθνικές) εταιρείες. Π.χ. τὸ 2019 οί πωλήσεις της εταιρείας Apple Inc ήταν 260 δις. δολάρια Η.Π.Α. ἐνὼ τὸ Α.Ε.Π. της Ελλάδας ήταν 205 δις. δολάρια Η.Π.Α. (σε τρέχουσες τιμές).

77. Αυτή ή κατεύθυνση επιβεβαιώθηκε ἐκ νέου με τὸ Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης στα τέλη της δεκαετίας του 1990.

78. Βλ. ἐκ νέου: Tanzi and Schuknecht, *Public spending in the 20th century*, Πίνακας Ι.1, σ. 6, όπου ο μέσος όρος δαπανών της Γενικής Κυβέρνησης ως ποσοστό του Άκαθάριστου Έγχώριου Προϊόντος των ίδιων 14 χωρών του Δυτικού κόσμου είχε φθάσει από 28% τὸ 1960 στὸ 41,9% τὸ 1980 και αὐξήθηκε στὸ 45% τὸ 1996.

καὶ ἡ ρυθμιστικὴ μανία τους. Ἐνας ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ μία τέτοια ριζικὴ ἀναδιάρθρωση δὲν συνέβη ἦταν ἡ ἐμπειρία αὐτῶν τῶν χωρῶν κατὰ τὴ φάση μετάβασης, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀνθρωπότητα εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ δεῖ ἢ νὰ θυμηθεῖ τί σημαίνει κοινωνία μὲ τὸ κράτος ἀπόν.

Ἡ ἀποτυχία τοῦ κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ δὲν προσέφερε καμμία ἀπόδειξη, θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ, γιὰ ὅλα ὅσα αὐτὸς δὲν ἦταν, παρὰ μόνο γιὰ κάποια ἀπὸ ὅσα ἦταν. Τώρα ὅμως ἔπρεπε νὰ δικαιώσουμε καὶ ὅσα ὁ σοσιαλισμὸς δὲν ἦταν, δηλαδὴ αὐτὰ ποὺ χαρακτηρίζουν «ἐμᾶς». Καὶ αὐτὸ ποὺ χαρακτηρίζει ἐμᾶς εἶναι ἓνα μικτὸ σύστημα κοινωνικο-οικονομικῆς ὀργάνωσης, τὸ ὁποῖο, ὄντας περὶ μὲσο καὶ ἀνέμπνευστα μέτρο, δὲν εὐλογεῖτο σὲ κανένα εὐρέως γνωστὸ, δημοφιλὲς καὶ θεατὸ φιλοσοφικὸ σύστημα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Αὐτὸ δημιούργησε μία νέα πίεση στὸν χῶρο τῶν ἰδεῶν, ποὺ ἀνταποκρίθηκαν προβάλλοντας τὸ εἶναι ὡς δέον.

Ἐνδεικτικά, βλέπουμε αὐτὴ τὴν τάση στὸ σύνθημα τῆς Γαλλικῆς πολιτικῆς ζωῆς στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1990: «ναὶ στὴν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς, ὄχι στὴν κοινωνία τῆς ἀγορᾶς». Ἐπίσης, στὸ πρόσθετο κεφάλαιο ποὺ ὁ Heilbroner ἔγραψε γιὰ τὴν ἑβδομὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου του *Οἱ Φιλόσοφοι τοῦ Οἰκονομικοῦ Κόσμου* (τὸ 1998), ὅπου διαβάζουμε: «σὲ αὐτοὺς τοὺς καιροὺς τῶν ἀναμενόμενων ἐντάσεων, ὁ συν-ειδητὸς σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας τοῦ οἰκονομικοῦ κόσμου θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀνάπτυξη νέας συνειδητοποίησης τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς δυνατότητας γιὰ καπιταλισμοὺς ὄχι μόνο οἰκονομικά ἀλλὰ καὶ κοινωνικά ἐπιτυχημένους»⁷⁹. Τὴ βρίσκουμε καὶ στὸ ἔργο τῶν οἰκονομολόγων Daron Acemoglu καὶ James Robinson, ὅπου διαπιστώνεται ὅτι οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες προχωροῦν ἀνθρώπινα ὅταν ἔχουν ἓναν ἀλυσοδεμένο Λεβιάθαν γιὰ κράτος (*shackled Leviathan*), μία προφανῆς ἀναφορὰ στὸν Hobbes ἀλλὰ καὶ προσπάθεια νὰ κατασκευασθεῖ μία συμβολικὴ εἰκόνα ἑνὸς ἰσχυροῦ ἀλλὰ ἐλεγχόμενου κρατικοῦ τομέα. Εἶναι οἱ κοινωνίες ποὺ διαθέτουν ἀλυσοδεμένους Λεβιάθαν, αὐτὲς ποὺ βαδίζουν στὸν «στενὸ δίαδρομο» τῆς κοινωνικοοικονομικῆς προόδου⁸⁰.

79. Ὁ.π., σσ. 440-441.

80. D. Acemoglu and J. Robinson, *The Narrow Corridor. States, Societies, and the Fate of Liberty*, Penguin Publishers, New York 2019. Γιὰ μιὰ ὀξυδερκῆ παρουσίαση τοῦ βιβλίου βλ. A. Dixit, "Somewhere in the Middle You Can Survive": Review of *The Narrow*

Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγει και ό καθηγητής χρηματοοικονομικής Arturo Bris στο βιβλίο του *The Right Place*⁸¹. Ό Bris έστιάζει στο πώς ή «έθνική ανταγωνιστικότητα» έπηρεάζει την πορεία μιās ιδιωτικής έπιχείρησης και διαπιστώνει τή σπουδαιότητα ύπαρξης ένός ισχυροϋ δημόσιου τομέα, με ιδιαίτερη έμφαση στη συμμετοχή του σε δραστηριότητες εκπαίδευσης και πολιτικές στήριξης τής καινοτομίας. Βάσει έμπειρικών δεικτών πού έχει αναπτύξει στην έρευνά του διαπιστώνει ότι ή άποτελεσματικότητα τοϋ ιδιωτικοϋ τομέα πορεύεται μαζί με την άποτελεσματικότητα τοϋ δημοσίου, άμφισβητώντας και δια τής όδοϋ αϋτής την πεποίθηση ότι ή σχέση ιδιωτικοϋ και δημοσίου τομέα είναι παίγνιο μηδενικοϋ άθροίσματος («τό κέρδος σου είναι ή ζημιά μου»).

Ό κόσμος τής οικονομικής δραστηριότητας και τής πολιτικής κινείται σε αντίστοιχη τροχιά: ή χλιαρή οικονομική ανάκαμψη μετά από τή διεθνή κρίση τοϋ 2008, ή αύξανόμενη συναίνεση για τήν ανάγκη συντονισμένης δράσης ως προς τήν κλιματική αλλαγή και ή πρόσφατη έμπειρία τής ίογενοϋς πανδημίας δημιούργησαν τες προϋποθέσεις ένός νέου κύκλου επανεξέτασης τοϋ ρόλου τοϋ δημοσίου τομέα στη διαχείριση και ανάλωση τών πόρων. Ένδεικτικό είναι ότι στην έπικείμενη συζήτηση για τήν αναθεώρηση τοϋ Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης τής Εϋρωπαϊκής Ένωσης, προεικάζεται ένας ένισχυμένος ρόλος τοϋ δημοσίου τόμεα στην κοινωνικο-οικονομική εξέλιξη με αύξηση τής δημοσιονομικής εύελιξίας, π.χ. μέσω εξαίρεσης από τὰ αϋστηρά κριτήρια δημοσιονομικής πειθαρχίας τών δημοσίων επενδύσεων για τό περιβάλλον, τής έρευνας και ανάπτυξης, τής εκπαίδευσης.

Στό έργο όμως τοϋ Amartya Sen, τό είναι δέν επαναδιατυπώνεται ως δέον. Αϋτό πού επαναδιατυπώνεται είναι τό πλέγμα άξιών πού αναδύθηκαν από τόν Διαφωτισμό και τόν Άνθρωπισμό, όπως είναι προφανές από τό σύνολο έλευθεριών τες όποιες προκρίνει. Η καινοτομία του έγκειται στο ότι ίχνηλατεί τό πώς αϋτές οί έλευθερίες επηρεάζουν άμεσα τήν ύλική βάση τής ζωής τών ανθρώπων και έτσι,

Corridor by Daron Acemoglu and James Robinson”, *Journal of Economic Literature* 59, 4 (2021), σσ. 1361-75.

81. A. Bris, *The Right Place: How National Competitiveness Makes or Breaks Companies*, Routledge, New York 2022.

ἐνῶ φαινομενικὰ τὶς ἀποκαθλώνει ἀπὸ τὸ ὕψιστο ἠθικὸ βᾶθρο καὶ τὶς μετατρέπει σὲ ποταπὰ ἐργαλεῖα εὐμάρειας, στὴν πραγματικότητα αὐτὸ ποὺ κάνει εἶναι νὰ τὶς μεταμορφώνει ἀπὸ τελετουργικὰ εὐχολόγια σὲ ἀντικείμενα τοῦ ἐφαρμοσμένου πολιτικο-κοινωνικοῦ διαλόγου. Ταυτόχρονα ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστῆμη караδοκεῖ.

8. Τὸ φάντασμα τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστῆμης στὴν ἐλευθερία

Καθὼς ὁ Δυτικὸς κόσμος βίωνε μίαν φαινομενικὰ σταθερὴ καὶ ἀδιατάρακτη ἄνοδο τοῦ βιοτικοῦ του ἐπιπέδου ἀμέσως μετὰ ἀπὸ τὸν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ὀρισμένοι στοχαστὲς ὑποστήριξαν ὅτι εἶχε ἐπιτευχθεῖ «ἀφθονία»⁸², ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι τὸ βασικὸ θέμα ἐπιβίωσης εἶχε πιά ἐπιλυθεῖ καὶ ἡ παραγωγικὴ διαδικασία βασιζόταν στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἀναγκῶν καὶ στὴν κάλυψη ἐπιθυμιῶν γιὰ «ἀγαθὰ πολυτελείας». Γιὰ νὰ θυμηθοῦμε ἓνα δημοφιλὲς ψευδοϊστορικὸ ἀνέκδοτο, τὸ ψωμί εἶχε ἐξασφαλισθεῖ καὶ πλέον ἀσχολούμασταν μὲ τὸ παντεσπάνι. Σήμερα, ἐξήντα χρόνια μετὰ, καὶ σὲ ἀπόσταση μόλις ὀκτῶ ἐτῶν ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη «προφητεία ἀφθονίας», ποὺ ὁ J. M. Keynes εἶχε κάνει τὸ 1930⁸³, μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε σὲ ποιο βαθμὸ ἔχει ὄντως ἐπιτευχθεῖ κάτι τέτοιο. Ἀνατρέχοντας στὰ στοιχεῖα τῆς Παγκόσμιας Τράπεζας⁸⁴, βρίσκουμε ὅτι τὸ παγκόσμιο μέσο κατὰ κεφαλὴν Ἀκαθάριστο Ἐγχώριο Προϊόν (Α.Ε.Π.) τὰ τελευταῖα χρόνια κυμαίνεται περίπου στὰ 11.000 δολλάρια Η.Π.Α., λίγο κάτω ἀπὸ τὸ 50% τοῦ ἀντίστοιχου κατὰ κεφαλὴν Α.Ε.Π. τῆς Ἑλλάδος (σὲ σταθερὲς τιμὲς 2010). Μὲ ἄλλα λόγια: ἂν καταργούσαμε κάθε ἀνισοκατανομὴ τοῦ εἰσοδήματος στὸν κόσμον καὶ ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἐλάμβαναν ἀκριβῶς τὸ ἴδιο εἰσόδημα (συμπεριλαμβανομένων τῶν ὑπηρεσιῶν τῶν διαρκῶν/κεφαλαιουχικῶν ἀγαθῶν) ἀνεξαρτήτως ἐργασίας ἢ περιουσιακῆς κατάστασης, τότε ὅλη ἡ ἀνθρωπότητα θὰ εἶχε ἓνα βιοτικὸ ἐπίπεδο περίπου τὸ ἕμισυ τοῦ τρέχοντος μέσου ὄρου τῆς Ἑλλάδος. Καὶ εἶναι ἐξαιρετικὰ

82. Βλ. J. K. Galbraith, *The Affluent Society*, 1η ἔκδ. 1958.

83. J. M. Keynes, "Economic Possibilities for Our Grandchildren" (1930), *Essays in Persuasion* (https://doi.org/10.1007/978-1-349-59072-8_25).

84. <https://databank.worldbank.org/> (15/8/2021).

ἀμφίβολο ἂν ἡ πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων θὰ ἦταν ἱκανοποιημένη μακροπρόθεσμα μὲ ἓνα τέτοιο βιοτικό ἐπίπεδο – ἢ τὸ κατὰ πόσον αὐτὸ τὸ διαθέσιμο προϊόν θὰ μποροῦσε τελικὰ νὰ ὑποστηρίξει τὸ ἐκτεταμένο πρόγραμμα ἐλευθεριῶν τοῦ Amartya Sen⁸⁵.

Αὐτὸς ὁ ἀπλὸς ὑπολογισμὸς διαλύει τὴ συχνὰ ἐκτυφλωτικὴ ὁμίχλη ποὺ δημιουργοῦν τὰ φαινόμενα ἀκραίας φτώχειας καὶ ἀνισοκατανομῆς τοῦ πλούτου καὶ τοῦ εἰσοδήματος. Ἐντὸς κάθε κοινωνίας ἀλλὰ καὶ συγκρίνοντας αὐτὲς μεταξύ τους, βλέπουμε νὰ συνυπάρχει ὑπερκαταναλωτισμὸς καὶ ἀνέχεια, κοινωνικὲς ὑπηρεσίες υγείας καὶ μαζικὲς ὑπηρεσίες κηδεῖας. Αὐτὸ εἶναι ἓνα ἰδεολογικό, πολιτικό καὶ κοινωνικό πρόβλημα διανομῆς τοῦ ἤδη παραγόμενου προϊόντος καὶ δημιουργεῖται ἢ ἐντύπωση ὅτι ἀρκεῖ νὰ μειώσουμε ριζικὰ τὴν ἀνισοκατανομὴ γιὰ νὰ ἀπολαύσουμε ὅλοι ἓνα «καλό», «ἐπαρκές», «ἀξιοπρεπές» ἐπίπεδο διαβίωσης⁸⁶. Κοιτώντας ὅμως τὸ ἀνθρώπινο εἶδος ὡς σύνολο, διαπιστώσαμε μόνις ὅτι τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα παραμένει καὶ πρόβλημα τεχνολογικό (μὲ τὴν εὐρεῖα ἔννοια τοῦ συνδυασμοῦ τῶν παραγωγικῶν πόρων καὶ τῶν βουλήσεων ποὺ τοὺς ἐλέγχουν) καί, ἀκόμη καὶ σήμερα, πρόβλημα αὐξήσεως τῆς παραγωγῆς. Οἱ παραγωγικοὶ πόροι παραμένουν ἐν σπάνει ὄχι λόγῳ τῆς ἀπληστίας τῶν λίγων ἀλλὰ λόγῳ τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν ὅλων. Καὶ δεδομένου ὅτι τὸ φυσικό μας περιβάλλον ἀρχίζει νὰ ἀντιδρᾷ ἀπειλητικὰ στὴ διατάραξη τῆς ἰσορροπίας του ποὺ προκαλεῖται ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα τοῦ ἀνθρώπου, τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα μετατρέπεται σὲ δίλημμα.

Τὸ ἐὰν καὶ πῶς θὰ ἐπιλυθεῖ αὐτὸ τὸ δίλημμα εἶναι ἄγνωστο. Ἡ ἱστορικὴ ἐμπειρία ἔχει δείξει ὅτι ἡ ἐπίλυση διλημμάτων ὀδηγεῖ συνήθως σὲ αὐξημένη αἱματοχυσία παρὰ σὲ αὐξημένη ἐλευθερία. Αὐτὸ ποὺ σίγουρα δὲν ἔχει ἀλλάξει εἶναι τοῦτο: χρειάζονται πόροι γιὰ νὰ γίνεи τὸ ὅτιδήποτε, καὶ οἱ πόροι εἶναι πάντοτε περιορισμένοι. Ἐπομένως, πρέπει νὰ τοὺς μετρᾶμε καὶ νὰ ἀποφασίζουμε πῶς θὰ τοὺς χρησιμοποιήσουμε, κἀνοντας ἐπιλογὲς καὶ θέτοντας προτεραιότητες. Ἦδη οἱ λέξεις αὐτὲς

85. Σημειώνουμε ὅτι ἡ κατὰ κεφαλὴν παγκόσμια ἀγροτικὴ παραγωγή σημειώνει σχεδὸν ἀδιάλειπτη αὐξήση τὰ τελευταῖα ἐξήντα χρόνια, σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ Ὄργανισμοῦ Τροφίμων καὶ Γεωργίας (F.A.O.) τοῦ Ο.Η.Ε. Ὅμως δὲν ἀναφερόμαστε μόνον στὴ διατροφικὴ ἀσφάλεια ἐδῶ.

86. Ἐντύπωση συμπυκνωμένη στὸ σύνθημα «λεφτὰ ὑπάρχουν», κατὰ τὸ χῦδην λεγόμενο.

σταδιακά και άδυσώπητα ακρωτηριάζουν την ελευθερία, όπως και αν τη συλλαμβάνει και την όραματίζεται κανείς. Άρκει να σκεφθοῦμε τη διανοητική κούραση σε άτομικὸ ἐπίπεδο ποὺ προκαλοῦν οἱ ἐνέργειες τῆς μέτρησης, τῆς ἀνάλυσης, τῆς προτεραιοποίησης ἢ τὴν ἠθικὴ φθορὰ ποὺ προκαλοῦν ὅταν γίνονται ἀντικείμενο διαπραγματεύσεως μεταξὺ συλλογικῶν ὄντοτῶν.

Αὐτὴ εἶναι ἡ θεμελιώδης διαλεκτικὴ ἀντίφαση στὴν καρδιὰ τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, ἡ κινητήριος δυναμὴ της: στὸ φιλοσοφικὸ της ὑπόβαθρο ἔχει τὸ δέον τῆς ἐλεύθερης οἰκονομικῆς δράσεως ὡς τὴν ἐφαρμοσμένη ὁδὸ πρὸς τὴ χειραφέτηση τοῦ ἀτόμου ἐντὸς τοῦ συνόλου, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν καταπίεση τῆς ὕλης. Μέσω τῆς προώθησης τῆς ἐφευρετικότητας, τῆς παραγωγικότητας καὶ τῆς ἀποτελεσματικότητας ὁραματίζεται νὰ ἄρει τὴν ἀβεβαιότητα τῆς ἐπιβίωσης καὶ νὰ ἐμπλουτίσει τὴ ζωὴ. Ταυτόχρονα ὅμως ὀρθώνει ἢ ἴδια καθημερινὰ τὰ τείχη ποὺ δὲν πρέπει νὰ ὑπερπηδήσουμε – διότι τότε ἡ ελευθερία θὰ ὀδηγήσει στὸν θάνατο, χωρὶς ὅλοι νὰ εἶναι πεπεισμένοι ὅτι ὁ θάνατος ὀδηγεῖ στὴν ελευθερία. Ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη καὶ ἡ ελευθερία λειτουργοῦν ἢ μία ὡς τὸ φάντασμα στὴ μηχανὴ τῆς ἄλλης, ὡς «ληστής καὶ ἀστυνόμος» στὴν τράπεζα τῆς κοινωνίας μὲ τοὺς ρόλους νὰ ἐναλλάσσονται ἐνῶ ἐμεῖς, ὡς διερχόμενοι, εἴμαστε ὄμηροι πότε τῆς λογικῆς καὶ πότε τοῦ θυμικοῦ, πότε τῆς βουλήσεως καὶ πότε τῆς ἐπιλογῆς, μὲ μικρὲς δόσεις ἀνεξαρτησίας καὶ αὐτονομίας ποὺ δημιουργοῦν μία αἴσθηση δυναμικῆς ἐξέλιξης μὲ ἄγνωστη πορεία καὶ κατάληξη. Σὲ ἐμᾶς καὶ πάλι ἀπομένει νὰ στοχασθοῦμε ἂν αὐτὴ ἡ κατάσταση καλύπτει τὶς ἀνάγκες καὶ ἱκανοποιεῖ τὶς ἐπιθυμίες μας⁸⁷.

87. Πρὸβλ. καὶ Rolling Stones, “You can’t always get what you want”, *Let it Bleed*, Decca (1969), 9.

SUMMARY

The ghost of freedom in economics

By Alecos Papadopoulos, *PhD in Economics*
Athens University of Economics and Business

Economics was born as a scientific discipline in the 18th century when the Market arose as the new mechanism to allocate scarce resources to activities as well as to distribute them to persons, supplementing and often marginalizing the older ways of Command and Tradition.

The ideal of freedom has permeated economics mainly through the rallying cry of *laissez-faire*, according to which the government of a country must meddle with the economy as little as possible, confined mainly to law-and-order duties.

The article traces the origins of the concept in Chinese philosophy that was transferred to Europe through the French Physiocrats of the 18th c., and was solidified as a socioeconomic prescription in 19th century England, where at the same time the new era of the industrial revolution and expanding production was met with strong criticism and pessimism from the thinkers of the period like Thomas Malthus, David Ricardo and Karl Marx.

But the deregulation wave of the first half of the 19th c. led to great misery of the population and saw a reversal in the second half of the century, in both the UK and USA, while in unified Germany the foundations of the welfare state were laid. The impression was that *laissez-faire* has been abandoned.

This continued in the 20th c. where in the period 1930-1980 the public sector became omnipresent, covering for the private sector in times of crisis and depression, or taking the lead in the international antagonisms of World War II and the Cold War. This was the era of *laissez-choisir*, where people had become citizens and consumers, and the main criterion of freedom was whether they had the ability to choose their government and what to consume.

Nevertheless, voices like those of Nobel laureates and economists Friedrich Hayek and Milton Freedman kept the ideal of *laissez-faire* alive, by warning against the expansion of the state, because it could lead to stagnation, social strife and an oppressive regime. *Laissez-faire* ended up portraying society and the individual as being constantly at odds. Freedom now meant the liberation of the individual from society, but this could only mean the enslavement of society to the individual, through wealth and the transactional spirit of the Market.

The geopolitical triumph of capitalism in the 1990's glorified *laissez-faire* and did lead to a new liberalization wave, but public sectors in the western world did not really recede in size and scope. The global crisis of 2008 and the lukewarm recovery that followed, together with the universal environmental problems, highlighted the extended role the state had to play in this era of increased uncertainty, ideally as a "shackled Leviathan", a strong agent but under control.

Economist and social thinker Nobel laureate Amartya Sen tried to overcome the antagonistic picture between society and the individual. For Sen freedom is not the absence of constraints, but what an individual can do and what it can become. He defined five categories of freedoms, and argued that the goal of society must be the freedom of the individual, and that all these freedoms must be pursued simultaneously.

Sen's vision would result in a more equitable income distribution. But recent figures indicate that elimination of all economic inequality in the world would provide a world average output (world GDP per capita) reflecting a standard of living with which few people would eventually be content. So the other "economic problem", that of scarcity of resources and the push to expand production further has not really been "solved". In view of the fact that the natural environment has started to react violently to human activity, this economic problem becomes a dilemma.

This is the dialectic friction in, and the driving power of, economics: it sees free economic activity as the way towards the emancipation of the individual inside the whole, and, through the promotion of innovation and efficiency, it aspires to lift the uncertainty of survival and to enrich

life. But at the same time it raises daily the walls that should not be jumped over – because then freedom will lead to death without everybody having been convinced that death leads to freedom.